

॥ श्रीः ॥

RĀMĀYANA SĀRA SAṄGRAHA

BY

Muppirala VENKATACHARYA

Edited

BY

Panditaraja D. T. TATACHARYA SIROMANI, M. O. L.

Curator, Sri Venkateswara Oriental Institute, TIRUPATI.

Printed at

THE SRINIVASA PRESS, TIRUVADI

As Supplement to Udyana Patrika.

1942

[Price 12 As.

INTRODUCTION.

For the first time this *Rāmāṇa-sūra-śaṅgraha* is being made available in print. The edition is based on two palm-leaf manuscripts in Grantha character, one belonging to the late *Ammāl Varadāchār Swāmi* of Purisai, a village in the North Arcot District, Madras and the other to *Chakravartī Srinivāsāchār Swāmi* of *Senlanāl*, a village in South Arcot. Both the manuscripts appear to be at least a hundred years old.

One of the two manuscripts gives the author's name as *Venkatāchārya*. There are many palm-leaf manuscripts of the work in the Library of Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati. The following is the colophon found in one of them (6856) which was purchased from a gentleman belonging to the Tirunelveli District

சுதி ஸ்ரீகங்காபிராசுரானந்தரெனா தெரவென ஸ்ரீ
வெங்கடாசாரியேண சூதஸ்ரீராயணவாரஸாஸு ஹே
மபாபிதென தநகாநி ஸ்ரீநவாஷிதே தரபுலகாணீ வரே
வஃ ।

1012-ல் நூமுவி ஸமவதஸரம் மாகாஸம் கடு உ சுதர
வாரமும கிருஷ்ணசதுரதத்யும சித்தநாகசுதரமும கடின
சுபநிஸதில எழுதி முகிஞ்சது சாமுவாதயார ஸவஹஸ்த
லிதம காந்திமதயை நம

A friend of mine tells me that '*muppuḍla*' is the family name prefixed by some Andhras to their names. The author perhaps belonged to Andhra-desa. It is also said that '*muppuḍla*' is

the name of the village where the family of the author lived and that on account of that it was used to be called so. One *G(omatam) M(uppirāla) Raghavāchārūn* a teacher in Madras is said to be the 7th descendant of the author.

The scribe calling himself *Sāmu 'Vādhyān'* chronicles the date of the completion of the transcription as the 15th of *Māgha*, Friday with black *catuṣṭhi* and *citrā naksara* in the year 1012, *Durmukhi*. 1012 is of the Kollam era. The corresponding English date is February 24, 1837. We ~~thus are~~ enabled to state definitely that the manuscript is today (4-4-'42) one hundred and five years, one month and eleven days old. The author of the work could not therefore be later than the 18th century.

I doubt whether the title of the work *Rāma-yaṇa-sāra-Saṅgraha* is an appropriate one, in as much as it does not give a correct idea of the contents of the work. What the work is chiefly concerned with is the chronology of the whole story of the Ramayana though incidentally a few other topics such as the division of the divine *Pāṇasa* (^(pp. 7-8) पायसम्) between his wives by the king Dasaratha and computation of divisions of army (pp. 47-48) are dealt with.

The work may be divided into three parts. The first of them comprising two and a half pages gives as shown below a detailed but yet very short account of the eleven thousand years which Sri Rama is said to have lived on this earth -

Up to his return to <i>Ayodhyā</i>	
from <i>Mithilā</i> after his marriage with <i>Sitā</i>	12 years.
His stay in <i>Ayodhyā</i> with <i>Sitā</i>	12 years.
His exile	14 years

	Years	Months	Days
[Left <i>Ayodhya</i> on <i>Chitra</i> month bright <i>Pancham</i> day Spent at <i>Chitrakuta</i> and abodes of rishis	10		
In <i>Sutikshna's Asrama</i>	2		
At <i>Panchavati</i> where <i>Surpanakha</i> was mutilated and fourteen thousand demons headed by <i>Khara</i> and <i>Dushana</i> were killed	1	1	25
<i>Sita's</i> abduction in <i>Jyeshtha</i> bright <i>Panchama</i> and events up to <i>Sugriva's</i> Corona- tion		2	
	(Jyeshtha & Ashadha)		
Rest (winter)		4	
	(Shravana to Kartika)		
Collection of his army by <i>Sugriva</i> and instructions to them regarding the direc- tion and places to be searched		1	
	(Margashira)		
Search for <i>Sita</i> and detention of the party underground		2	
	(Pushya and Magha)		
The monkeys emergence from the sub- terraneous garden—Lying down unto death— Meeting with <i>Sampati</i> —informing them of the place of <i>Sita's</i> detention— <i>Hanu-</i> <i>man's</i> feats and return to <i>Rama</i> at <i>Risya-</i> <i>muka</i> with news regarding <i>Sita</i> —Mobilisa- tion to <i>Lanka</i> on the day of <i>Phalguna</i> <i>Pournami</i>			15
<i>Black pratipat</i> to <i>tritiya</i> —Reaching the sea-shore <i>Rama</i> lay on <i>Dharbhasayanam</i>			3

Construction of the bridge 5
(Chaturthi to Ashtami)

Fight (Ravana fell on the 15th day - Ama-
vasya night) 7

Disposal of Ravana's remains - Vibhishana's
Coronation - Reunion with Sita - God's
blessings - Arrival at Bharadwajasrama
on way home on *Chitra bright Panchami*
day) 5

---

14 0 0

Reign with *Sitā* 1000 Years

Reign without *Sitā* 9962 Years

Total 11,000 Years

The second part of the work (from the 16th
line on page 3 to the 7th line on page 5) distri-
butes these years of Rama's life over the 7 *Kāṇḍas*
of the *Rāmāyana* —

	Years	Months	Days
<i>Bālakāṇḍa</i> narrates his life of the first	12		
<i>Ayodhyākāṇḍa</i> „ next	12	1	10
<i>Aranyākāṇḍa</i> „ „	13	1	0
<i>Kishkindhākāṇḍa</i> „ „	0	8	27
unaccounted	0	0	1
<i>Sundarakāṇḍa</i> describes Hanu- mān's feats)	0	0	11
<i>Yuddhakāṇḍa</i>	0	0	20½
Arrival at <i>Nandupāma</i> on the bright sixth day and coro- nation on the following day }	0	0	2
Uttarakāṇḍa 10968 (minus two days included in Yuddha)	1696½	11	28
	<hr/> 11000	<hr/> 0	<hr/> 0

All the manuscripts consulted give invariably the number of years in respect of *Aranyakānda* as thirteen years and fifteen days (vide pages 4 and 24) It is however obviously wrong Rama's entry into the *Dandaka* forests is said to have taken place on *Vaṣāḥha Pournami* and his arrival at *Pāṃpā* is said to have taken place on *Jyeshtha dark pratipat* the fourteenth year The *Vaṣāḥha Pournami* of this year completes the 13th year and it must be a month from this day to *Jyeshtha-Pāṃmā* the next of which was *Jyeshtha dark pratipat* the day of Rama's reaching *Pāṃpā*

Again the number of months first given (page 4) regarding the *Kishkindhākānda* 8 months and 12 days is contradictory to that given subsequently which is 8 months and 27 days and which accords with facts of the *Kānda*

Further there is a gap^{*} of one day between $1\frac{1}{2}$ days of *Sundarakānda* and $22\frac{1}{2}$ days of *Yuddhakānda*, the later half of *Phalguna Suddha Chaturdasi* and the first half of the succeeding *Pāṃmā* It is included neither in the *Sundara* nor in the *Yuddhakānda*

The third and the final part which runs to the very end of the work substantiates the statements made in the earlier two parts

There is no doubt that Venkatacharya's is not the first attempt to fix the dates of events in Rama's life His reference to some *Grantha Kārṭi* (p. 21) who are said to have definitely calculated the time of Rama's stay at the *Asrama* of *Sūti*.

(Su 37-8) declares that *Sitā* was carried away by *Rāvana* on the bright *Pratipat* day in the month of *Jyeshtha*. Govindaraja did not forget this passage but explains it as having reference to the period of time fixed by *Rāvana* for *Sitā*'s persuasion and yielding in his favour, rather than to the period of time calculated from the day of abduction. The rest of the verse lends support to this view alone.

ह्रीं तु शयोः क्लृप्तम् ।

रावणेन नृशनेन समया यः कृता मम ॥

Further according to this interpretation the word वसन्त used frequently in Rama's outburst in the first saiga of the *Kṛṣṇanadhākāṇḍī* need not be twisted to mean the month of *Jyeshtha* as is done by Venkatacharya (p. 24).

Besides *Rāmānujānam* Venkatacharya mentions *Kādamakāsikā*. The author of this work Narasimha appears to have lived after the 15th century. This enables us to fix the upper limit of Venkatacharya's time.

The grammar and style of the work are very poor and fall very short of Venkatacharya's scholarly erudition in the epic and astrology. There are lines in the work which are grotesque and grammatically and syntactically absurd. For instance, I would draw the attention of the readers to the passage beginning with श्रीरामवाक्यं निशम्य लक्ष्मणेन on page 25 and continuing on the next.

One important point to be noted in the work is that in many of the verses quoted here from

the *Rāmāyana*, readings are not the same as they are found in all the available printed editions of the epic. On page 24 two slokas are quoted as spoken by Kabandha. The second half of the first of these two slokas is not seen in the printed editions of the *Rāmāyana*. The absence causes much difficulty in construing the verse properly though the commentators manage somehow to get over it. Venkatacharya must have used a copy of the *Rāmāyana* which differed in respect of readings in very many places from those manuscripts on which the printed editions of the epic are based. It is worthwhile to make an attempt to find out if possible that copy or any transcript of it.

I may say in conclusion that I am not unaware of the fact that the edition is in no respect upto one's satisfaction and of the fact that in every respect it requires improvement. But the circumstances under which the Journal is coming out — the Sanskrit Journal, *Udyāna Patrikā* which depends on its subscribers few in number, and as whose 'Supplement' this *Rāmāyana-sāra-saṃgraha* is published — would not permit it to be better than what it actually is.

Venkateswara Oriental
Institute Tirupati
4th April 1942

D T Tatacharya.

தண்டகாரணயத்தில ரிஷிகளுடைய ஆசரமஸ்தானங்க
ளில் வலித்தது ஒன்பதுஹ பதனும் இருபது நாள் முன் 40
நாளுடன் 10ஹ ஆகிறது பிறகு ஸுதிக்ஷணசரமஸ்தான
இரண்டு வருஷம் பஞ்சவடியில் ஒரு வருஷம் ஒரு மாதம் இரு
பத்தைந்து நாள் இங்க ஸ்டையத்கான சூப்பணகையின் காது
முககறுத்ததும், கரகாஷணா முதலிய அரககாக்ளைக் கொள்
றதும், பிறகு மாரீசனுடன் வந்து ராவணன் வீரத்தைய
அபஹரித்துச்சேனறதும் யுவஹ ஐயேஷ்டம் ககலபாதமை
யில் வீரத்தை ராவணன் எடுத்தது சேனறது அது முகல
பதனும் கம் வீரத்தைய வகாஸாஸம், சைதரமாதமே
வீரதபஹரம அது முதல் ஒரு வருஷம் வகாஸாஸம்
கிறா பூதிகோவிக்ஷாஜா) அகனபிறகு கருண பரதனா
யில் ஹமாரண பாதகத்து இகறது நன் வரையில் உள்ள
களை ஆரணயகாண்டதும் சுறப்படுகிறது

மேல் கிறித்தோதகாரணத்தில் உவவிக்ஷாஜா பாதக
காண்ட மாதம் 27 நாள்

ஸுபகரகாண்ட 112 மாதம் கட்டி விஷயங்களைக்
கூறுகிறது பாலுதா ககல தாயோகி பாத காலத்தில்
மதேஹகரபாவத்தில் தீது ஹமார ஆகாயமாககமாயச
சென்று பகல இருபத்தைந்து நாழிக்ஷ வகையை அடைந்து
இருளவரை கதாதிறந்து வெளியிலே திரந்து பாதகி உட
புகந்து வீரத்தையக் தோடி பினராதநிரியில் வீரத்தைக்
கண்டு பேரி உதாக்கிறதபிறகு ராஷஸாகளைக் கொன்று
இந்திரஜிததோடு மோடி பரிசு ராவணனைக்கண்டு துலங்கை
யைக் கடுகித்து மறுபடியும் வீரத்தைப் பாதத்து விட்டு
அன்று, அதாவது சூராகத் ஸயங்கலம் பூதிராமனிடம்
வந்துகொண்ட

மறுநாள் பௌணமி தோடுவரவாஸதில் 13வருஷம்
11 மாதம் 10 நாள் ஆகிறது பௌணமி மதயானம்
யுத்தயாதனயின் ஆரம்பம் மேல் 20 நாள் நடந்தவ்ஷயம்
பின் வருமாறு அன்று இரவும் எங்கும் நிறகாமல் சென்று
பாதக ஸயங்கலம் கட்டறகையை அடைந்தனர் அது
முதல் மூன்றாவது தயாசயம் சூராத் முதல் அஷ்டமி

ஸாயங்காலம் வரையில் அனை நட்டியுறு. அன்றிரவே
ஸுலோலபாவதம் ஏறினது நவமி மத்தியானந்தத்திற்கு மேல்
தவந்தவயுத்தம். அன்றிரவே நாகபாசபந்தம், கர்ட்டா
வருகை தூமராசுன் வஜாதாஷ்டபன், அகம்பன்ன
இவர்களின் வதம் கசமி காலை பாஹஸந வதம் அன்றிர
ராவொன் கிரீடபங்கம், குடபகாணன் எழுதல், அவன் வதம்,
அதிகாயன் தேவாந்தகன் முதலிய தூதராகவின் வதம்
இதெல்லாம்கலவிநாழிகைகளுள் பிரதஸ்யங்காலம்வரை
இந்தரஜித்தின் பாஹமாஸதரயுத்தம் அஸ்தமயத்திற்குப்
பிறகு ஹருமன் ஒஷதிபாவம் கொண்பதது ஸாய வரன்
ங்கனும் பிழைத்தெழுந்தது பிறகு ஒஷதிபாவம் முன்னிருந்து
இடக்கில் கொண்டுவைக்கப்பட்டது இந்நேரம் இரவு 20
நாழிகைகளை அப்பொழுதே ஸுதீவன் கட்டளைப்படி
வானராசன் கொள்ளியிட்டு லங்கையைக் கொளுத்தியது
பிறகு குடபன் கிதாபன் முதலிய பல ராஜஸர்களின்
வதத்தோடு அவவிரவு முடிந்தது ஏகாதி உதயத்திற்குப்
பிறகு மகராசுனவதம் இந்தரஜித் வந்து ஒடினது மறுபடி
பிறகு தவாசலில் வந்து ஹனும்குகுகில் மாயாசல வயை
கொண்டு எய்தாது. இப்படி சமரணிப்பித்தது சீதா
பிழைக்குச் சென்று இதை வீரீஜிவாவாகயத்தால் அழிக்க
பூரீராமனால் கட்டளையிடப்பட்ட உஷாவான் அன்று ஸாயங்
காலம் சீகுடபிழைக்குப்போனவர் அது முதல் மூன்றாம் இரவு
ஜித் யுத்தம். தரயோதசி ராத்திரி பிற்பாதியில் அவன் வதம்

சதுரத்தி அருகே நயகாலத்தல் ராவணன் பரலாபா
முதலியவர் உதயத்திற்குப் பிறகு மூன்று நாழிகையில் மூட்டல்
மற்றிந்தது பிறகு அன்று யுத்தம் நடக்கவில்லை அராவா
ஸையதினம் ராவணயுத்தம் அவவிரவு பிற்பாதியில் அவன்
வதம் சைத்ர சுகலபரதனையில் பக்கோதரி அழுகை ராவண
ஸம்ஸகாரம் முதலியவர் தவிதியை வீரீஜிவாபட்டாபிஷேகம்
நிருதீயை வீராகத்தி. பிராம ஸ்ருதி, தேவர்கள் பட்டினம்
தசாதனைக் கண்டது. சதுரத்தி தேவர்கள் வெகுராவம்
ஆத்யாதவையக்குப் பட்டினப்பட்டது. கிஷ்கிந்தைக்குச் சென்றது
பஞ்சமி பரதவாஜாசரமம் சேகரத்து அப்பொழுதே
பூரீராமன் வரவை ஹனுமான பரதனுக்கு அறிவித்தது

இத்துடன் பதினான்கு வருஷம் பூதநியாயிற்று ஷஷ்டி நந்திகராமஞ்சென்றது அன்றிரவே அயோதயாபரவேசம் ஸபதாரி ஸ்ரீராமபடாபிஷேகம்

இமயடி 22 1/2 தாளில் கடங்கு கதை யுத்தகாண்டத்தில் கூறப்படுகிறது

ஸ்தாபிதாபிஷ்டுடன் ஸ்ரீராமன் ராஜ்யபரிபாலனம் செய்தது ஆயிரம் வருஷம் காட்டில் விடப்பட்ட ஸீதை ஸ்ரீவாலமீகி ஆசரமத்தில் இருந்தது 12 வருஷம் இத்துடன் ஸ்ரீராமனுக்கு வயது 1050 பிறகு 9950 வருஷம் அவா ராஜ்யபாலனம் செய்து கடைசியில் பராதாகஞ்ஞடனும் பாண்டுகஞ்ஞடனும் ஸ்ரீவைதண்டம் சென்றார்

இதெல்லாம் உதகாண்டத்தில் கூறப்படுகிறது

ஸ்ரீஸ்ரீராமபிரபுவின் கால நிர்ணயமும் தவிராக இந்த நாலில் அருங்காங்கம் நம்பப்படுகிறது அதுகீழ்க்கண்டவாறு—ஸ்ரீஸ்தாதேவி பூமியில் இருந்தகாலம் மொத்தம் 1018 வருஷம் இதன் விவரமாவது—

பூரிகு தளனோரி நந்தது காலம் வருஷம் சாஸரிஸ்ரீஸ்ரீ வைதாண்டத்தில் நந்தது பூரிகு தள வருஷம் சோங்குது பிறகு கரோரிஸ்ரீ சைதாங்கம் தவிதையிலே பூமியிலிருந்து வெளிப்பட்டது அகாலபிறகு ஆறுவருஷம் ஸுனககந்தவரவாஸம் பூரிகு தளவிரிந்த காலமும் வயதாகக் கந்தகப்படுமா ஆகவே அப்பொழுது விவாஹகந்தேநரிய வயது எப்பது பொருந்தும் ஸௌமயஸ்ரீ பாலகுள பூரணினையில் விவாஹம் பிறகு பன்னிரண்டு வருஷம் அயோதயாவாஸம் ஸுதுஷிஸ்ரீ வஸப்பரிபலாபம் அந்த பதினான்கு வருஷம் இரண்டு மாதம் ஸ்ரீராமனுடன் இருந்தது பத்து மாதம் ராவணன் வீட்டில் காதுஸ்ரீ மட்டாபிஷேகம் பிறகு அயோதயையில் ஆயிரம் வருஷம் வாலமீகி ஆசரமத்தில் பன்னிரண்டு வருஷம் பிறகு பூரி பரவேசம் ஸ்ரீராமனுடன் இருந்தகாலம் மொத்தம் 1025 வருஷம் உமாதாம் பிரிந்திருந்த காலம் 22 ஸ்ரீ 10 மாதம் இது தவிர பாயஸவிபாகம் முதலிய சில விஷயங்களும் இந்நாலில் விசாரிக்கப்படாதுகூறப்படாது

शोधनिका ॥

—❀—

पु.	पं.	प
१	१६ दशः शति	२६ १ इत्यादि—
३	११ श्रवणेन लोका	२७ ३ शमितकोपः ।
४	२ पञ्चदशदिनांतरत्तयो- दश [‘पञ्चदश’ इत्येव अत्र उत्तरत्र च सर्वेषु दृष्टेषु कोशेषु दृश्यते तथाऽपि ‘मासोत्तर’ इत्येव भाष्यम्] [व्यम्	२८ २३ [‘दिग्भ्यः’ इति युक्तम् । ‘दैशिकाः’ ‘देशात्’ इत्यन्वयं दृष्टो पाठौ]
५	४ ‘सप्तविंशति’ इति भा-	२९ ३ तदानीमेव
६	१५ स्थितिः सहस्रम्	३० १७ सधिन कश्य
७	१ केराश्रमे	२२-३ [कंपुचिन् कोशेषु ‘अस्मिन् मुहूर्ते’ इत्यादि अत्रैव्यं अनन्तापुटे (३१)
८	२ विनाऽऽसनं द्वाविंशति	‘अभिप्रायम्’ इत्यस्माद- धात्परं दृश्यते । तद्युक्तं भाति]
९	२२ ‘तेषां जन्म’ इत्यादि श्लोकार्थं पृथक्पङ्क्ति	३१ २१ किन्तु [न
१०	४ कौसल्यावाक्यम्—	३३ ७ प्रदीयेत्यत्र राजत्वा-
११	२० अभ्यागतकुम्भहा	२० तत्रेति अपृग्भां रात्रि
१२	१९ तनश्चक्रुस्त आवास	२१ तत्रैव प्रातः
१३	१ पट्टाभि	२१ युद्धप्रारम्भः [इति कचित्]
१४	२ पुण्यः	२२ अत्रतीर्थं च
१५	१४ स नोत्कण्ठितुम्	३० १ इति ।
१६	२१ पितुर्भूयः	१५ तथा गुहमा [इति कचि-
१७	१९ कार्यत्वाच्च दशाहं अमा	१६ एव [कचिन्नस्ति] [न
१८	१३ विष्टि	१७ इत्युक्तत्वात्
१९	२१ समुत्थित-	४१ ७ यत्समानो
२०	२१ विंशति ...वन् परि	
२१	१६ (दिनैः ऊनाः)	
२२	२१ इति	

पु.	पं	पु.	पं
४१	१० स्वपिति राक्षसः	४४	८ सुग्रीववचनम्—
„	१३ शयिता	„	११ नाक्रामतीत्यर्थः
„	१८ पञ्चदिनानि . वन्ध- नम् [इति कचिन्]	„	२० विव्याध
„	२२ इत्यत्र (ह कचिन्नास्ति । 'दश- म्याः' इति पञ्चम्या युक्त भगिनुम्)	„	२४ वाक्यम्—
„	२४ रात्रिन्दिक्वचनोपे जाग्रत्तयात्	„	१८ ततः प्रेक्ष्य
४२	३ तिनेय	४८	८ अनीक दशसाहस्र
„	४ पनपित्वा मुहूर्तं तु	४९	८ इति ।
„	१ लगण्डभूतो विकृतो दा- वदग्ध इव द्रुमः । इति	„	१८ इत्युक्त्वा सपरि
„	७ 'द्वयशोभन' 'द्वय' [इत्य- पि पाठः । अमरकोश इदमिदानीं न दृश्यते]	„	२० अर्धाष्टमे (P)
„	११ अहः पञ्चम	५३	१ इत्यादि ।
„	२२ निरस्कृत्य भांगतः	५५	३ इति ।
„	२३ स त समुद्राख्य		['किञ्च ' इत्यादि स्य कथ्यम्]
४३	४ इति न शङ्कती	५६	१ इति प्राधान्यत उक्तं । ततः प्रकृतिप्रत्युपस्था नम्—
„	१० दृष्टं तु		'नरा मोद कदस्ताश्च रामस्य पुरतां ययुः ।' इति । ततः
„	११ युद्धमध्ये कालात्ययस्य	„	४ इति ।
„	११-१२ भावादिति क्षिप्रत- या नीत इत्येव	„	„ सुग्रीवप्रेक्षणीयतिशेदन [इति युक्त भनितुम्]
		„	५ प्रदीपाश्च

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्रामायणसंग्रहः ॥

श्रीवेङ्कटार्यविरचितः ।

श्रीपञ्चनदस्थ-श्रीनिवासमुद्रणालये
मुद्रितः ।

1940

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्रामायणसंग्रहः ॥

रामाय रामपदपङ्कजषट्पदाय

रामानुजाय भरताय सहानुजाय ।

वेध्यै विदेहकुलमङ्गलदायिकायै

वाल्मीक्ये हनुमते च नमो वदामः ॥

अत्र संग्रहे लिख्यते । स्वामिनो जननानन्तरमष्टमे वर्षे उपनयनम् ।
द्वादशे विश्रामित्रेण सह निर्गमनम् । ततस्ताटकाववधज्ञसरक्षणसीता-
पाणिग्रहणाद्येनैकव्यापारयुक्तस्य श्रीरामस्य पुनरयोध्याप्रवेशपर्यन्तं द्वादशसंव-
त्सरा एव । ततः अयोध्याया द्वादशसंवत्सरा । ततः पञ्चविंशोऽब्दे
चैत्रशुद्धपञ्चम्या वनप्रवेशः । तत्र चतुर्दशवर्षाणां ज्ञापकम् । अयो-
ध्यातः निर्गमनमारभ्य चित्रकूटशरणादिमङ्गलश्रवणाश्रमवासेन दश संव-
त्सराः । पुनः सुतीक्ष्णस्याश्रमे द्वौ संवत्सरौ । ततः पञ्चवयस्या वत्सरोपरि ।
पञ्चविंशतिदिनोत्तरः एकमासः । एतदवधिगैव शूर्पणखानामिकाछेदस्तर-
दूषणवधाद्यनैककृत्यानि निर्वर्तितानि । ततश्च चतुर्दशे वर्षे पञ्चदिनोत्तर-
दशमासान्ते ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि सीताहरणम् । ततो जटायुदर्शनमुग्रीव-
पट्टाभिषेकपर्यन्तं ज्येष्ठाषाढौ । ततः श्रावणमारभ्य कार्तिकपर्यन्तं
तूष्णीं स्थितिः । मार्गशीर्षे मुग्रीवागमनम् । सर्ववानरमेलनम् । दिङ्नि-
वेदनं च । ततः पुष्यमारभ्य सीतामार्गणम् । पुष्य एवावधिरपि । स च
विन्ध्ये गतः । विले गतो माघमासः । फल्गुनशुक्लत्रयोदश्या हनुमतो
लङ्काप्रवेशः । तद्वाच्या लङ्काशोधनम् । सीतासंवादादिसकलराक्षससं-
हारः । चतुर्दश्या रावणदर्शनलङ्कादहनं पुनरागत्य सीतावृत्तान्त-
निवेदनं च । ततः पौर्णिमास्या मध्योहे ऋश्यमूकात् सकलवानरैः सह

श्रीरामस्य निर्गमनम् । तावत्पर्यन्तं ऋक्षभूके वासः पञ्चदशदिनोत्तरसप्त-
मासेषु । तदानीं वनवासस्य दशदिनोत्तरैकादशमासोत्तरतयोदशवर्षाणि
गतानि । इतो विंशतिदिनकृत्यान्युच्यन्ते ।

कालगुणशुद्धपूर्णमाम्याह निर्गत्य रात्रौ कापि अस्थित्वा कुण-
पक्षप्रतिपादे सायाह समुद्रस्रोतरकूलप्राप्तिः । तदानीमेव प्रतिपद्वात्ति-
मारभ्य त्रिरात्रि दर्भास्तरणशयनम् । चतुर्थीमारभ्य पञ्चादिनैः सेतुव-
न्धनम् । अष्टम्या सायं सेतुवन्धनसमाप्तिः । तदानीमेव लङ्कानिकट-
प्राप्तिः । तद्वाच्यामेव सुवेलारोहणम् । नवम्या मध्याह्नात्परं द्वन्द्वयुद्धा-
रम्भः । तद्वाच्यामेव नागपाशवन्धनम् , गरुडागमनं , धूम्राक्षवधः वज्र-
दंष्ट्राकम्पनवधश्च । दशम्या प्रातः प्रहस्तवधः । तदानीमेव रावण-
किरीटभङ्गकुम्भकर्णप्रबोधनद्वधाद्यतिकायदेवान्तकादिकुमारवधः । एतत्सर्व-
मापि दिवा पञ्चविंशतिघटिकाभ्य अवर्त्तन् । ततः इन्द्रजितो ब्रह्मल्लयुद्धमा-
सायम् । अस्तमयानन्तरं जायवद्वाक्येन हनुमतः स्थापितवर्तमानयनम् ।
सकलवानरजीवनं च । पुनः पर्वतस्थं यथास्थानं नयनं च रात्रौ विंशति-
घटिकाभ्यः अवर्त्तन् । तदानीमेव सुग्रीवाज्ञया उल्काहस्तैर्वानरैः
लङ्कादहनम् । ततो रावणाज्ञया आगतानां कुम्भाकुम्भघनेकराक्षमाना
वधेन तद्वात्रिंशता । ततः एकादश्यामुदयानन्तरं मकरादावधः । ततः
इन्द्रजिदाममनम् । पुनः पलायनं च । ततः पश्चिमद्वारेण निर्गत्य
हनुमत्समीपे मायासीतावधः । तेन सर्वान् मोहयित्वा निकुम्भिलाप्रवेशः
तद्वृत्तान्तश्रवणेन मूर्च्छाक्रान्तः श्रीरामः । विमोषणवाक्येन प्रकृतस्थ
सन् सकलवानरैः सह विभीषणेन सह इन्द्रजिद्वधार्थं लक्षणमचोदयन्
लक्ष्मणश्च एकादश्या सायाहे निकुम्भिलां प्रविष्टः । तद्वाच्या आरम्भ-
त्रिरात्रिमिन्द्रजिद्युद्धम् । तयोदश्यामपररात्रौ इन्द्रजिद्वधः । चतुर्दश्या
मरुणोदये रावणप्रलापादि । ततः उदयानन्तरं घटिकालयेण मूलवत्

वधः । ततो युद्धं नामकम् । अमावास्यायां रावणयुद्धम् । तदार-
रात्रौ रावणसंहारः । चैत्रशुद्धपतिपदि मन्दोदरीप्रलयः । रावणसं-
स्कारादि । द्वितीयायां विभीषणपट्टमिवेकः । तृतीयायां सीताशोध-
नादि, ब्रह्मस्तुत्यादि, सकलदेवतासंसर्गः, पितृवर्शनं च । चतुर्थ्यां सकल-
देवताबहुमानादि । सकलवानररक्षसैः सहायोध्याऽभिगमनम् । किष्कि-
न्धापातिश्च । पञ्चम्या भरद्वाजाश्रमप्राप्तिः । तस्मैव हनुमता श्रीम-
रताय श्रीरामायणमननिवेदनं च । षष्ठ्यां नन्दिग्रामप्रवेशः । तस्मिन्नेव दिने
रत्नौ जयोध्याप्रवेशः । सप्तम्यां श्रीरामपट्टमिवेकः ।

एवं पञ्चमीपर्यन्तं विंशतिदिनकृत्यान्युक्तानि । पञ्चम्या चतुर्दश-
वर्षाणि पूर्णाणि । ततो देव्या सह एकसहस्रवर्षं राज्यपरिपालनम् । ततो
रजकवाक्यश्रवणेन । लंकापवादभात्या तामन्तर्बलीं त्यक्तवान् । देवी च
वास्मीक्याश्रमे द्वादशवर्षं स्थितवती । तत्र कुशलवाक्यं जातौ । तत्र तयो-
दशे वर्षे दैव्यामश्वमेधसभायां भूपविष्टायाः तथा विना पुनरयोध्यामागत्य
पञ्चाशदुत्तरनवशतोत्तरनवसहस्रवर्षाणि राज्यं कृतवान् । ततो भ्रातृभि-
जनैश्च सह श्रीवैकुण्ठलोकमद्राक्षात् ।

इतः परं सप्तकाण्डानां कालनिर्णयः क्रियते—

पञ्चमत्तेतायुगं चतुर्थमागे त्रिंशत्सहस्रवर्षेष्ववशिष्टेषु तदानीं वर्तमान-
विलम्बिनामसंवत्सरे चैत्रशुद्धनवम्या भगवतः श्रीराममद्वस्य जननम् । विश्वा-
वसुसंवत्सरे चैत्रशुद्धपञ्चम्या उपनयनम् । सौम्यसंवत्सरफाल्गुनपौर्णमास्यां
सीताविवाहः । साधारणसंवत्सरचैत्रशुद्धद्वितीयायां जयोध्याप्रवेशः । अनेन
द्वादशवार्षिकचरितप्रतिपादकं बालकाण्डः ।

ततः परमयोध्याया द्वादशवर्षाणि । दुन्दुभिसंवत्सरचैत्रशुद्धपञ्चम्यां
वनप्रवेशः । तद्वैशाखशुद्धपूर्णिमायां दण्डकारण्यप्रवेशः । चत्वारिंश-
दिनोत्तरद्वादशवार्षिकचरितप्रतिपादकः जयोध्याकाण्डः ।

युवसंवत्सरज्येष्ठशुद्धप्रतिपादि सीताहरणम् । तज्ज्येष्ठबहुलप्रतिपादि
पम्पातीरगमनम् । पञ्चदशदिनोत्तरत्यदशो वार्षिकचरितप्रतिपादकः आरण्य-
काण्डः ।

द्वादशदिनोत्तराष्टमासचरितप्रतिपादकः किष्किन्वाकाण्डः । तृत्ता-
ल्लुगुनशुद्धवयोदश्या हनुमत् समुद्रतरणम् । चतुर्दश्या सायं पुनः किष्कि-
न्वागमनम् ।

एकार्धदिनचरितप्रतिपादकः सुन्दरकाण्डः ।

तृत्ताल्लुगुनामायां रावणवधः । घातुर्भस्करचैत्रशुद्धपञ्चम्या भर-
द्वाजाश्रमगमनम् । षष्ठ्यामयोध्याऽभिगमनम् । सप्तम्या पट्टाभिषेकः ।
अर्धदिनोत्तरद्वाविंशतिदिनचरितप्रतिपादकः युद्धकाण्डः ।

ततः एकसहस्रसंवत्सरं देव्या सह अयोध्यायः स्थितिः । ततो देव्या
विना अयोध्याया द्विषष्ट्युत्तरनवशतोत्तरनवसहस्रवर्षाणि राज्यं कृतवान् ।
तथा द्विषष्ट्युत्तरनवशतोत्तरदशसहस्रवर्षे चरितप्रतिपादकः उत्तरकाण्डः
समाप्तः । एवमेकादशसहस्रवर्षाणि ।

सीताया भूमौ स्थितिः । सहस्रवर्षे परि अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि । एतेषां
विभागः । भूमावदर्शनेन चतुस्संवत्सराः । शालीसंवत्सरे बैकुण्ठलो-
कात् भूमावतारः । ततः क्रौञ्चसंवत्सरचैत्रशुद्धद्वितीयायाः भूमाभिगमनम् ।
ततः षड्वर्षाणि जनकराजगृहे वासः । भूगमेव ततो वयोधर्मकार्य-
कारी । अतः

‘पतिसंयोगमुलम वयो दृष्ट्वा तु मे पिता’

इत्यादि सङ्गच्छते । सौम्यसंवत्सरफाल्गुनपूर्णिमायां विवाहः । ततो द्वादश-
वार्षिक अयोध्यावासः । दुन्दुभिसंवत्सरे वनप्रवेशः । तत्र त्रयोदशवर्षे-
परि द्वौ मासौ स्वामिना सह वासः । ततो रावणगृहे दश मासाः । घातु
संवत्सरे पट्टाभिषेकः । ततः अयोध्यायामेव सहस्रवर्षाणि ततो वारुणी

काश्मे द्वादशवर्षाणि । ततो भूपवेत्तः । स्वामिना सहासनं एकसहस्र-
वर्षोपरि पञ्चविंशतिवर्षाणि द्वौ मासौ च । विनाऽऽसनं विंशतिवर्षोपरि दश-
मासा । एवमष्टाचत्वारिंशदुत्तरसहस्रवर्षाणि ।

स्वामिनो भूमौ स्थितिः एकादशसहस्रवर्षाणि । देव्या सहासन-
सहस्रवर्षोपरि द्विमासोत्तरपञ्चविंशतिवर्षाणि । विनासनं नवसहस्रोपरि दश-
मासोत्तरचतुस्सप्तत्युत्तरनवशतवर्षाणि । एवमेकादशसहस्रवर्षाणि । एवं काल-
निर्णयः ।

ततः श्रीमद्रामायणसंग्रहः मोदाहरणतयैव्यते ।

वैवस्वतमन्वन्तरपञ्चमन्त्रेतायुगे चतुर्थभागे तदानीं वर्तमानविलम्बि-
सवत्सरैश्चैत्रशुद्धनवम्या बुधवासरे मध्याह्ने श्रीरामावतारः ।

मध्याह्ने कर्कटे लग्ने जातो रामस्त्वयं हरिः । इति लग्न कर्कटम् ।
तत्कालग्रहसम्पत्तिः । अश्विर्नातृतीये सूर्य उच्चस्थः । पुनर्वसुचतुर्थे
चन्द्रः । पुष्यप्रथमे गुरु उच्चस्थः । गुरुज्जन्मश्रीगः । श्रवणतृतीये कुजः
उच्चस्थः । स्वातीचतुर्थे शनि उच्चस्थः । रेवतीचतुर्थे शुक उच्चस्थः । एवं पञ्च
ग्रहा उच्चस्थाः । उत्तरप्रोष्ठपदाचतुर्थे बुधो नोच्चस्थः । पूर्वफल्गुनोचतुर्थे राहुः ।
पूर्वप्रोष्ठपदाद्वितीये केतुः । एवं तत्कालग्रहसम्पत्तिः ।

त्रेताया चतुर्थभागे विलम्बिसवत्सरे चैत्रे एव पञ्च ग्रहा उच्चाः
भवेयुः । इतरेषु तथा नास्ति । अतो विलम्बिसवत्सरे स्वाम्यवतार इति
निर्णीतम् । एतस्योदाहरणं कालप्रकाशिकायाम् ।

प्रमाथिस्रजोभक्तृद्राक्षसप्रभवेषु च इत्यादिना विलम्बीति सिद्धम् ।

स्वसवत्सरे गुरोः धनुषि विद्यमानत्वेन शने कर्कटके विद्यमानत्वात् ।
स्वसवत्सराद्विलम्बिसवत्सराष्टमत्वात् विलम्बिसवत्सरे कर्कटके गुरुः ।
श्रीरामजननकाले कर्कटकवृहस्पतित्वात् विलम्बीति सिद्धम् । स्वसवत्सरे
कर्कटकशनित्वात् विलम्बिसवत्सरे तुलाशनिः । स्वामिनो जननवेलाया

कर्कटकगुल्फात् । अत एव तुलाशानित्वात् तदानीं शनिगुर्वोरुचस्थानस्थित-
त्वात् विलम्बिसवत्सरस्य तथात्वात् । इतरेषा तदभावाद्विलम्बीति सिद्धम् ।

पञ्चमत्रेतायुगस्योदाहरणम् । दशाध्यायसम्मिलिते श्रीरङ्गमाहात्म्ये
भगवन्तं प्रतीक्ष्यकौ तपःकुर्वति सति ब्रह्माणं प्रति श्रीरङ्गनाथस्य वचनम् ।

श्रीभगवानुवाच —

‘त्वयार्चितोऽहमधुना श्रीरङ्गे धाम्नि पङ्कज ।

अथोध्या गन्तुमिच्छामि रघुमिः पारंपारिताम् ॥

‘त मा तत्तार्चयिष्यान्ति चतुर्युगचतुष्टयौ ।

तत परं प्रयास्यामि कावरीं चोलराक्षिताम् ॥

चन्द्रपुष्करणीतारे शयिष्येऽहं चतुर्मुख ’ ॥

इति । निशम्य ब्रह्मणा इक्ष्वाकवे इदमुक्तम् । स च प्रथमत्रेतायुगे अथो-
ध्याया प्रतिष्ठाप्य उत्सवादि कृतवान् तथा हि —

‘फाल्गुने मासि देवस्य नक्षत्रे भगदैवते ।

उत्सवावभूय चक्रे पुत्रपौत्रैस्समन्वितः ॥

ततश्च — त्रेतायुगे पञ्चमे तु राजा दशरथोऽनघ ।

पुत्रार्थं हयमेधेन यष्टु समुपचक्रमे ॥’

इति । अनेन श्रीरामावतारं पञ्चमत्रेतायुग इति सिद्धम् ।

किं च —

अथ मानसौ मासे वसन्तर्तौ शुभान्विते ।

प्राजापत्ये च नक्षत्रे मद्राया मन्दवासरे ॥

उष काले शुभे लग्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।

इक्ष्वाकूया कुरुधनमात्मनोऽभ्याधिकं तथा ॥

श्रीमद्रङ्गमहद्दाम सद्विजं सपरिच्छदम् ।

विर्भावणाय दत्त स्नात् प्रियाय प्रियकारिणे ॥

चातुसंवत्सरं चैतशुद्धसप्तम्या श्रीरामपट्टाभिषेकः । तदानीं पुण्यो भवति ।

तत्र बहुलमावास्याया रोहिणीनक्षत्रयुक्तास्तिरवासरे उदयकाले दत्त भवति ।

तथा श्रीमद्रामायणेऽपि

• लब्ध्वा कुलधनं राजा लब्ध्वा प्रायाद्विभीषणः । 6 131 90

गृहीत्वा गमनवेलायां ब्रह्मणा सहोक्तप्रकारेण 'कावेरीं चोलरक्षिता'मिति

कावेरीमध्यदेशे शयनम् । एभिर्मुद्राहरणैर्वैवस्वतमन्वन्तरे पञ्चमे त्रेतायुगे

चतुर्थभागे त्रिंशत्सहस्रवर्षेष्ववाशिष्टेषु तदानीं वर्तमानविलम्बिसंवत्सरे चैत-

शुद्धनवम्या बुधवासरे मध्याह्ने श्रीरामजननम् । तथा श्रीमद्रामायणे—

ततस्तु द्वादशे मासे चैत्रे नावभिकं तिथौ । 1.18 8

नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वाञ्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥

मेहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह । 9

प्रोद्यमाने जगन्नाथे सर्वलोकनमस्कृतम् ।

कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ 10

अत्र पायसविभागः—

कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा । Kau

अर्धादर्थं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥ Su

27 कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् । Kai

प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ॥

28 अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥

अत्रार्थस्तु प्रतीयते कौसल्यायै पायसार्धं सुमित्रायै पादो मागः । कैकेय्यै

अष्टमांशः । पुनश्च सुमित्राया अष्टमांशः । एवं सति उत्तरत्र विरोधः ।

साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः मरतः कैकयीसुतः । 1.18 13

एतन् पूर्णपायसस्य चतुर्भागः ।

उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत् सुतौ ।

वोरौ सर्वास्त्रकुशलौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥

श्रीरामस्वार्धसमन्वितावित्यर्थः । एतदानुगुण्येनार्धः कार्यः । अर्धादर्थ-
मित्यत्र कौसल्यायाः अर्धं दत्त्वा अवशिष्टार्धं द्विधा विभज्य एकस्मादर्धाद-
र्थमित्यूष्मत् । कैकेय्यै चावशिष्टार्धमित्यत्र अवशिष्टं च तदर्थं चेति कर्मधा-
रयः । न तु पृथीकत्वरूपः । अतस्साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागे इति सङ्गच्छते ।
विष्णोरर्धसमन्वितावित्यत्रापि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः प्रत्येकमष्टमाशत्वात् विष्णोः
श्रीरामस्य अर्धसम्मितत्वाविति वक्तुं सुकरम्* । तथा हि- लक्ष्मणस्य पाद-
भागत्वे उभयोः श्रीरामस्वार्धसम्मितत्वं कथम् ? एकस्य लक्ष्मणस्यैवार्धसम्मि-
तत्वात् । शत्रुघ्नस्याधिकत्वात् न च पूर्णपायसस्यार्धसम्मितत्वादिति वाच्यम् ।
तत्रापि पादाशान्यूनत्वात् । तस्मात् पूर्णपायसे लक्ष्मणस्य अष्टमाशत्वंमेव ।
तथा उत्तरकाण्डे-

ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमा ।

दृष्ट्वा पमुदितास्सर्वेऽपूजयन् कृषिभिस्सह ॥ इति । 7106 18

तत्राऽपि विष्णोः श्रीरामस्यैवार्धसम्मितत्वं । तथा च पायसस्य अर्धसम्मितं श्रीरामः ।
पादसम्मितो भरतः । लक्ष्मणशत्रुघ्नावुभावपि पादसम्मितौ इति सिद्धम् ।

एव भागानुगुण्येन ज्येष्ठवृक्षानिष्ठमपि । नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये इति
पुनर्वसुनक्षत्रे श्रीरामजननम् । 'पुण्ये जातस्तु भरत मोनलं प्रसन्नधी'
इति पुण्य भरतजननम् । 'सार्पे जातस्तु भौमित्रो' इति आश्लेषानक्षत्रे
लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः जननम् । अनौ लक्ष्मणापेक्षया भरतस्य ज्येष्ठत्वात्
यौवराज्याहत्वं च न्याय्यमिति सर्वं समञ्जसम् ।

स्वामिनो जननादष्टमे वर्षे उपनयनम् । तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वं
कर्मण्यकारयत् ।

* अन्यथाऽसम्भवात् ।

आदिशब्दग्रहणात् जातकर्माद्युपनयनान्तानि । तच्च गर्भैकादशेषु राजन्यमिति बहुवचनात् बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् गर्भनवमपर्यन्त-
लाभः । तस्यैव मुख्यकालत्वात् गर्भनवमे निजाष्टमे उपनयनम् । तथा च
वनप्रयाणसमये श्रीरामस्य पञ्चविंशतिवर्षे कौसल्यावाक्यम् ।

7

दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव ।

आसितानि प्रकाक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ इति । 2

उपनयनकर्मप्राप्तद्वितीयमौज्ज्वल्यवन्धनात् जन्मविवक्षया खलूक्तम् ।

तस्मादष्टमे वर्षे उपनयनमिति सिद्धम् । उपनयनं च द्वितीयजन्म । अत्र
याज्ञवल्क्य —

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौज्ज्वल्यवन्धनात् ।

तलास्य माता सावित्री पितात्वाचार्य उच्यते ।

ब्राह्मणक्षत्रियविश तस्मादेते द्विजाम्स्मृता । इति ।

ततश्चतुर्वेदादिसकलचतुष्पाष्टिकलापारगत्वम् । तथा हि —

ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रता ।

पितृशुश्रूषणरताः धनुर्वेदे च निपुणिता ॥ 18 35

ततो विवाहचिन्तनम् ।

अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।

चिन्तयामास घर्मात्मा सोपाध्यायस्सवान्धवः । 18 36

तदानीम्—

अभ्यागच्छन् महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः । 18 37

तदा राजवाक्यम्—

ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचन ।

न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ 18 38

षोडशवर्षस्य कति वर्षाण्युत्तानीति सदेहे-

बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्र राघवः । 3-38-6

इति मारीचवाक्येन स्पष्टम् । विश्वामित्रगमनवेलाया द्वादशवर्षस्य पञ्चचत्वारिंशद्दिनान्युत्तानि । तथा हि— माघकृष्णद्वितीयाया विश्वामित्रेण सह अयोध्यातो निर्गमनम् । तस्य बलातिबलाप्रदानम् । सरयूतीरवासश्च ।

ऊपुस्तां रजनीं सीरे सरय्वास्तुसुखं तयः । 1-22-22

तृतीयाया कामाश्रमवासः ।

न्यवसन् सुमुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा । 1-23-22

चतुर्थ्या सायाह्नं ताटकावधः । रात्रौ तत्र वासः ।

उवास सुखितस्तत्र ताटकाया बने सुखम् । 1-26-35

पञ्चम्यामस्योपदेशं सिद्धाश्रमप्रवेशश्च । पञ्चमीमारभ्य षड्मासं दशमीपर्यन्तं यज्ञसंरक्षणम् ।

अनिद्रौ षडङ्गरात्रं तपोवनपरिक्षणम् । 1-30-5

एकादश्या शोणाकूलवासः ।

गतोऽर्धरात्रं काकुत्स्थ कथां कथयतो मम ।

उत्तिष्ठति च शीताशु शशी लोकतमोनुदः ॥ 1-34-14

अर्धरात्रात्परं चन्द्रेदयस्य वर्धमानत्वात् कृष्णपक्षैकादशीति मिदम् । द्वादश्या गङ्गातीरवासः ।

तस्यास्तीरे तदा चक्रुः तदा वासपरिग्रहम् । 1-35-8

तयोदश्यां विशालापवनवासः ।

उप्य तत्र निशामेका जम्भतुर्मिथिला ततः । 1-48-9

चतुर्दश्यां प्रातरहस्याशापमोक्षः ।

तथाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ।

शापस्थान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ।

1-49-18-1

तदानामेव जनकयज्ञवाटिकाप्रवेशः । ततो जनकराजकृतपाद्या-
ध्यासनादिसत्कार लब्ध्वा उपविष्टेषु तदानीं मातृशापविमोचनश्रवणानन्द-
भरितेन शतानन्देन विश्वामित्रमहिमोद्धाटनमासायम् ।

ततो जनकवाक्यम्—

कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बने रविमण्डलम् ।

श्वः प्रभाते महातेजा द्रष्टुमर्हति मा पुन ॥

अमावास्याया—

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिप ।

विश्वामित्रं महाभागमाजुहाव सराधवम् ॥

ततः विश्वामित्रवाक्यम् ।

धनुर्दर्शय रामाय इति हावाच पार्थिवम् ।

ततः—भारोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनु ॥

तद्वभक्त धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महज्वल ॥

ततो जनकवाक्यम् ।

सांता रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ।

धर्मतः कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता तदा ।

वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयौनिजा ।

द्वादशाहं तु ब्रह्मैष शेषमाहुर्मनीषिणः ।

यज्ञस्थान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमम् ।

उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फल्गुनीम्यां मनीषिणः ।

वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्नं प्रजापतिः ।

फाल्गुनपौर्णमास्यां विवाहनिर्णयं कृत्वा दशरथाद्धानाय दूतान् प्रेषितवान् ।

ते हि तृतीयाया मिथिलातो निर्गताः ।

तिरातमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ।

पष्ठ्यामयोध्या प्रविष्टा । ततो दशरथस्तु पुरोर्हृतघनाध्वक्षादिसकलपरि-
वारैस्सह सप्तम्यां निर्गत्य

कृत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् । १७१ ७

इति एकादश्या मिथिलाप्रवेशः । तदानीं जनकेन समागम्य उपकार्या-
प्रवेशः ।

श्वः प्रभातं नरेन्द्रेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि । इति जनकवाक्यम् ।
त्रादश्या पुनरागत्य वंशानुपूर्वकमुक्त्वा पुनश्च गतः ।

मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशा । १७२ २०
त्रयोदश्या प्रभातकाले चोत्थाय 'चक्रं गोदानमुत्तमम्' इति गोदानादि
कृत्वा चतुर्दश्यां समावर्तनादिकं च कृत्वा

वैवाहिकं प्रशंसन्ति कलगुनीभ्यां मनीषिणः । १७२ १३
इति पौर्णमास्या विवाहः ।

इयं सीता मम सुता सहघर्मचरी तव ।

प्रतीच्छ चैना भद्रं ते पाणिं गृहीत्व पाणिना ॥ १७३ २७

(च-वारस्ते चतसृणां पाणीन् पाणिभिरस्पृशन्) । १७३ ३५

ईदृशे वर्तमाने तु तुर्योद्गुष्टनिनादिते ।

त्रिरर्द्धं ते परिक्रम्य ऊर्ध्वार्थां महौजसः ॥ १७३ ४०

देवदुन्दुभयो नेदु पुष्पवृष्टिश्च स्वाच्च्युता । १७३ ३८

विवाहे रघुमुख्याना तदद्भुतमिवाभवत् । १७३ ३९

ततः पञ्चदिनानि विवाहमहोत्सवः । कालगुनबहुलपञ्चम्यां गृहप्रवेशः ।

अथोपकार्या जग्मुस्ते सभाया रघुनन्दनाः ।

राजाऽप्यनुययौ पश्यन् सार्वसिद्धस्सवान्धवः ॥ १७३ ४१

तत्र त्रिदिनानि ।

अष्टम्यां — अथ राज्यं व्यतीताया विश्वामित्रो महामुनिः ॥

आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् । १७४ १

ततः कन्याघनदानानि च ।

ततो दशम्यां प्रयाणसन्नाहः । मार्गे भार्गवरामगर्वापहारः ।

तथा हि—

वरायुधवरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणास्तुराः ।

पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तस्य भङ्गशः ॥

मार्गे पञ्चषादिनानि गत्वा द्वितीयायामयोध्याप्रवेशः ।

पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्विष्य महावशाः ।

प्रविश्य च गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥

एव पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि । द्वादशसवत्सराः पूर्णाः ।

एवं बालकण्डः ।

ततो द्वादशवर्षाण्ययोध्यायां वासः * । ततो गर्भाधानादिमहोत्सवः ।

तथा—

रोमिरे मुदिताः काले मर्तृभिः साहिता रहः ।

तथा स राजर्षिसुतोऽमिरामया

समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।

अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया

विभुः श्रिया विष्णुस्त्वामरेश्वरः ॥

रावणसन्यासिनं प्रति सीतावाक्यम्—

उषित्वा द्वादशसमाः इक्ष्वाकूणां निवेशने ।

भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥

तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् ।

इति श्रीरामस्य पञ्चविंशतिवर्षे चैत्रमासे पञ्चभिषेकारम्भ । तथा हि-

चैत्र श्रीमानयं मास पुण्य पुष्पितकाननः ।

यौवराज्याय रामस्य सर्वं समुपकल्पितम् ॥ २३ ४

तदानीं कौसल्यावाक्यम्—

दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव ।

आसितानि प्रकाक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ २२० ४५

उपनयनानन्तरं सप्तदश वर्षाणि । वनप्रयाणसमयं श्रीरामस्य पञ्चविंशतिवर्षाणि सीताया अष्टादश वर्षाणि । तथा हि । वनप्रयाणसमयमभिप्रेत्यैव रावणसन्त्यासिनं प्रति सीतावाक्यम् ।

मम भर्ता महातेजा वयमा पञ्चविंशक ।

अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ ३ ५७ १० ॥

चैत्रशुद्धपक्षम्या वनप्रवेशारम्भ । तस्या सरयूतीरवासः । तथा हि-

इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रदिता वनम् ।

वनवासस्तु भद्र ते सा नोत्कण्ठितुमर्हसि । २ ५६ २

षष्ठ्या गङ्गानीरवाम् । तथा हि-

तत्तस्मिन्पथगा दिव्या शिवतोयामशैवलाम् ।

ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेवेताम् ॥ २ ५० १२

अबिदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रकलनान् ।

मुमहानिङ्गदीवृक्षो वसामौऽत्रैव सारथे ॥ २ ५०-२८

सप्तम्या प्रातः जटाधारणम् । तथा हि-

हितकाम पितुरय सीताया लक्ष्मणस्य च ।

जटा कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ २-५२ ६७,

इति जटा कृत्वा सुमन्त्र गुहं च निक्षिप्य, गङ्गा तीर्त्वा गमने

२ ५२

तौ तलं दत्त्वा चतुरो महामृगान् बराहमृशं पृषत रुहं च । १०

आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययुर्वनस्पतिम् ।

(वनचरिणि)

सप्तम्यां तत्रैव वासः । तथा—

ते तु तस्मिन् महावृक्षे उपित्वा रजनीं शिवाम् ।

विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे ॥ 2-54-1

अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमप्राप्तिः । रात्र्या तत्रैव वासः । तथा—

सीतातृतीयः काकुत्स्थः पारिश्रान्तः सुखोचितः ।

भरद्वाजाश्रमे रम्ये ता रात्रिमवसत् सुखम् ॥ 2-54-35

नवम्यां प्रातर्भरद्वाजाभ्यनुज्ञानम्—

प्रभाताया तु सर्वर्या भरद्वाजमुपागमत् । 2-54-36

महर्षिमाभिवाद्याथ जग्मतुस्त गिरिं प्रति ॥ 2-55-1

नवम्यां मार्गे स्थित्वा दशम्यां चितकूटप्राप्तिः । तथा—

विहृत्य ते गार्हणपूगनादिते शुभं वने वानरवारणायुगे ।

समं नदीवप्रभुपत्य संमत निवासमाजग्मुर्दीनदर्शनाः ॥ 2-55-34

दशम्याम्—

तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ।

ततो विविशतुः शाला सुशुभा रामलक्ष्मणौ ॥ 2-56-35

स्वामिनाश्चितकूटगमनपर्यन्तं सुमन्तस्य गङ्गातीरवासः ।

आगिरेर्गमनं तथा तलस्थैरभिलक्षितम् । 2-57-2

किं च— खे० टि० नी० ५८५

ततः सायाह्नयमये तृतीयेऽहनि सारथिः ।

अयोध्या समनुप्राप्य निरानन्दा ददर्श ह ॥ 2-57-5

षष्ठे दिवसे तृतीयेऽह्नि कथम् ? उच्यते । स्वामिनं मुक्त्वा तृतीयेऽहनीत्यर्थः । सप्तम्यां स्वामिनो गङ्गातटविसर्जनम् । दशम्यां चितकूटप्राप्तिः । तस्मादेव सायाह्ने सुतस्यापि अयोध्याप्राप्तिः । तावत्पर्यन्तं गङ्गातीरवासः । तथा हि—

गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् ।

आशया यदि मा राम पुनः शब्दापयेदिति ॥ २ ५१ ३

दिवमानिति बहुवचनं त्रिदिनम् । तर्हि चतुर्थेऽहनीति वक्तव्ये तृतीः
ऽहानि सायाह्ने इति कथमिति चेत्, स्वामिनो वियोगादिनं मुक्त्वा तृतीयेऽह
नीत्यर्थः । तथा कौसल्यावाक्यम्—

वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ।

यः शोकहतहृषीया पञ्चवर्षोपमो मम ॥ २-६२ १७

पञ्चरात्रो गण्यते इत्यनेन पञ्चरात्रयो गता । इदानीं षष्ठा दि-
इत्यर्थः । तथोक्तम्—

म राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम् ।

अधरात्रे दशरथ संसारं दुष्कृतं कृतम् ॥ इति । २ ६३ ४

तदानीमेव लोकान्तरप्राप्तिः ।

तथा तु द्वीन कथयन्तं राधेय प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ।

गोनऽधरात्रे भृशं दुःखपीडितस्त्वदा जने प्राणमुदारदर्शनः ।

एकादश्यामग्निकुंशनीया इति कर्तव्यतामृदनीया स्थितः । २ ६४ ७६

तथा —

गोन तु शोकः त्रिदिव नराधिपे महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च

निवृत्तचारः सहसा गोन रविः प्रवृत्तचारा रजनीं ह्यपस्थिता ॥

आक्रन्दितनिरानन्दा सास्रकण्ठजनाकुला ।

अयोधायामवतता सा व्यगीयाय शर्वरी ॥ २ ६७ १

द्वादश्यां प्रातः —

व्यतीताया तु शर्वर्या आदित्यस्योदये ततः ।

समेत्य राजकर्तारः समामीयुर्द्विजातयः ॥ २ ६७ २

ततः सर्वे आलोच्य भरतानयनाय दूतान् प्रेषितवन्तः । ते च द्वाद-
श्यामयोध्यायामिव स्थिताः । तथा—

दत्तपथ्यशना दूता स्वं वेष्टम प्रशंसिताः ।

केकयास्ते गमिष्यन्त हयानारुह्य संमत्तान् ॥ २७४ १०

तत्र तयोदश्यामतिस्वरया गिरिव्रजमेव गताः । तथा—

ययु पथाऽतिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः । २ ६४ २०

ते श्रान्तबाहूना दूताः विकृष्टेन पथा गताः ॥

गिरिव्रज पुरवर शीघ्रमामेदुरङ्गता ॥ २ ६४ २१

मर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।

अहेडमानाम्स्वरया स्म दूताः राट्वा तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ २७४ २२

तयोदश्यां रात्रावतिश्रमतया तूष्णीं स्थित्वा चतुर्दश्यां प्रातर्भरतदर्शनम् ।

तदानीमेव निर्गमनं च । तद्दिनं प्रथमतः कृत्वा सप्तमेऽहनि चैत्रकृष्ण-

पञ्चम्यामयोध्यापवेशः । तथा कैकेयी प्रति भरतवाक्यम्—

अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यर्धकवेष्टमन ।

अम्बयाः कुशला तात युधानिन्मातुल्य मे ॥ २७२ ४

पञ्चम्यां कौसल्यशदर्शनशपथादबहुदुःखनया तूष्णीं स्थितिः ।

तथा—

सुहुर्मुहुर्निश्चसतश्च दीर्घा तातस्य शोकेन जगाम रात्रिः । २ ७५ ६६

षष्ठ्या कर्मरम्भः । आहिताग्नित्वात्पितृकार्यवत्त्वाच्च दशाहम् । अमावास्या-

न्तम् । तथा—

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

पुरं प्रविश्यात्प्ररितोत्ता मूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २ ७६ १

वैशाखशुद्धप्रतिपदि आशौचनिवृत्तिः । द्वितीयायां श्राद्धकर्माणि । [तथाच]

ततो दशहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।

द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥

२ ७७ १

ततस्तृतीयायाम्—

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।

विललाप महाबाहु भरतः शोकमूर्च्छितः ॥ २७७.४

चिताशोधनं देशधर्मः । चतुर्थ्याम् —

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।

समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ २७८ ।

इत्यवमादिभिर्विधैः पट्टाभिषिक्तो भवत्युक्तोऽपि तं नाङ्गीचकार ।

पञ्चम्याम्—

ततो नान्दीमुर्वा रात्रि भरतं सुतमागवा ।

तुष्टुवुर्वाभिशेषज्ञा स्तवैर्मङ्गलममितैः ॥ २७९ ।

इत्युपचरितोऽपि सर्वात्मना नाङ्गीकृत्य श्रीरामानयनाय प्रयाणमादिष्टवान् ।

तथा —

व्याष्टिकर्मग्नित्का सर्वे मार्गशोधनतक्षका ।

प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्राऽपि मम रोचते ॥ २८० ।

किं च सुमन्त्र प्रति—

मातृ समानये क्षिप्रं वलं चैव समानये । २८१ २२

ततः —

सज्जं च तद्वलं दृष्ट्वा भरतं गुरुसन्निधौ ।

रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्र पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २८२ २७

एव पञ्चम्या सर्वं सज्जीकृत्य षष्ठ्या प्रातः प्रयाणम् ।

ततः समुद्भिन्नः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।

प्रययौ भरत शीघ्रं रामदर्शनकाक्षया ॥ २८३ ।

तस्य अतिस्वरथा गङ्गातीरप्राप्तिः । गृहसन्दर्शनतन्निवेदितरामशय्यावेक्षण
प्रलापादि । सप्तम्या प्रातर्जटाधारणम् । गङ्गातरणादि । सायन्तने भरद्वा-

जाश्रमप्राप्तिः । तद्वाच्यामातिथ्येन निमन्त्रणादिः । रात्र्यामातिथ्यक्रिया
रात्रिमात्रस्य ।

चकार बुद्धिं च तदा तदाश्रमे निशानिवासाय नराधिपात्मजः । २ १०.

किं च—

इत्येवं (रामसैन्यानां) रममाणानां देवानामिव नन्दने । २ ११

भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ २ ११ ६

ततस्तां रजनीमुष्य भरतः सपरिच्छदः ।

कृतातिथ्यो भरद्वाज कामादभिजगाम ह ॥ २ १२

इत्यष्टम्या प्रातः भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा तेनाभ्यनुज्ञातः सन् तस्मिन् दिन एव
रामेण सङ्गतः । तथा—

निरीक्ष्य स भुङ्क्तुं तु ददर्श भरतो गुरुम् ।

उटजे राममासीनं जटावस्त्रकलधारिणम् ॥ इति । २ ११

उटजे रामं दृष्टवान् । भरतोऽपि श्रीरामेण दृष्टः । तथा—

जटिलं चौरवसनं प्राञ्जलिं प्रणतं भुवि ।

ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ २-१००

तदानीमभ्यागमनप्रश्रयवृत्तान्तश्रवणप्रलापादि । नवम्यां स्नानपिण्डोदक-
दानादि । दशम्या पादुकाग्रहणम् ।

सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रं पादुके हेममूषिते ।

प्रायच्छत् सुमहातेजः भरताय महात्मने ॥ २ ११२

तस्मैव अयोध्याप्रवेशः । तथा—

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्वन्दनेनोपयान् प्रभुः ।

अयोध्या भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशः ॥ २ ११४

प्रवेशानन्तरम्—

ततो निक्षिप्य मातृस्ताः अबोध्यावां हृदयतः ।

भरतः शोकसन्तप्तः गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ १५ ।

नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्तयेऽद्य वा ।

तत दुःस्वमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥ १५ २

गुरूनुक्त्वा नन्दिग्रामं गत्वा—

पादुके तेऽभिषिच्येष नन्दिग्रामे वसन् तथा । २ ॥ १५-२५

भरतः शासनं कुर्वन् पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ॥ २ ॥ १५-२६

ततो भरतगमनानन्तरं तत्रस्थकुलपतिना ऋषिमिश्र सह चित्तकूटं विसृज्य
अत्रैराश्रममागतः ।

सोऽत्तैराश्रममागम्य तं ववन्दे महायशः ।

तं चापि भगवानग्निः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ २ ॥ १७ ५

ततः अत्रैरनुज्ञया वनं प्रविष्टः । तथा—

इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्त्रिभिः द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परन्तपः ।

वनं सभार्यः स विवेक्य राघवः सलक्ष्मणः सुर्ध्व इवाश्रमण्डलम् ॥ २ ॥ १८

चत्वारिंशदिनोत्तरद्वादशवार्षिकचारितप्रतिपादकोऽबोध्याकाण्डः समाप्तः ।

वैशाखशुद्धपूर्णिमायां दण्डकारण्यप्रवेशः । तथा—

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।

ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ ३ ॥ १

चित्तकूटवासोऽपि वनवास एव । चतुर्दशसप्तसरस्य विभागः ।

कचित् परिदृष्टान् मासान् ३ ॥ २५

विंशतिमासान् । अयुतं नियुतं प्रयुतमितिवत् । परिदृष्टौ/ विंशतौ ।

चित्तकूटवासमापि मिलित्वा विंशतिमासानित्यर्थः ।

एकं संवत्सरं कचित् ३ १८ २५

द्वादश मासान् ।

अपरत्राधिकं मासं ३-१८ २६

संवत्सरमित्यत्राप्यन्वेति । त्रयोदश मासान्

अत्यधमधिकं कचित् । ३ १८-२६

अत्रापि संवत्सरमित्येव ।

कचिच्च चतुरो मासान् । ३ १८ २६

स्पष्टम् ।

पञ्च षट् चापरान् कचित् । ३ १८-२६

अत्रापि त्रिंशन्मासान् । त्रिमासानष्टमासांश्च । उभयत्रापि स्पष्टम् ।

एवंप्रकारेण

ययुः संवत्सरा दश । ३ १८ २८

पुनः सुतीक्ष्णाश्रमे

स तमाश्रममागम्य मुनिभिः संप्रपूजितः । ३-१८ २९

तत्रापि न्यवसद्रामो कञ्चित्कालमारुन्दमः ॥ ३-१८ ३०

कञ्चित्कालमित्यत्र द्वे वर्षे इति ग्रन्थकर्तृभिर्निर्णीतम् ।

तथा अगस्त्यवाक्यमपि—

कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तत्र राघव ।

समयो यैर्नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ ३ १३-१५

गतभूयिष्ठ इत्यनेन चैवं व्याख्यातम् । एवं द्वादश वर्षाणि गतानि ।

ततः पञ्चवर्षा—

कञ्चित्कालं स घर्मात्मा सीतया लक्षणेन च । ३-१५ ३१

कञ्चित्कालमित्यत्र एकवर्षोपरि पञ्चपञ्चाशदिनानि । पूर्वोत्तराभिरोधेनैवं X

Sup VII
of 2nd ed
p 39 below

व्याख्यातम् । एतद्वर्गेष्वेव हेमन्तशैशिरकालवर्णनानि । गोदावरी-
स्नानवर्णनशूर्पणखानासिकाच्छन्दनस्त्रदूषणादिवधः ।

गोदावरीस्नाने—

स कदाचित् प्रमातायां शर्वर्षा रघुनन्दनः ।

प्रययावाम्भेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ ३.१६.२

तत आश्रमे—

कृताभिषेकः स राजा रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ।

कृताभिषेकस्त्वगाराजपुञ्ज्या रुद्र सनन्दी भगवानिवेश ॥ ३.१६.४३

ततः शूर्पणखाऽऽगमनम्—

ततः शूर्पणखानाम् दृष्ट्वाभीवस्थ रक्षसः ।

भगिनी राक्षसी काचित् आजगाम यहच्छ्रुत्वा ॥ ३.१६.५६

ततः—

इत्युक्ते लक्ष्मण कद्ध ततो रामस्य पश्यतः ।

उद्धृत्य सङ्गं चिच्छद् कर्णनास महाबल ॥ ३.१८.२

पैशाःस्वमांसं शूर्पणखानासिकाच्छन्दः । एतद्वृत्तान्तश्चवर्णनान्तरम्—

इति तस्यां प्रवृत्ताया चतुर्दश महाबलान् ।

व्यादिदेशं खर क्रद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ ३.१९.२४

ततस्तेषां वधः—

ते मित्त्वा रक्षसा वेगात् वक्षसि रुधिराण्मुताः ।

विनिष्पेतुरतीव्राः रक्षःप्राणापहारिणः ॥ ३.२०.१९,२०

ततः स्त्रदूषणवधः ।

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः ।

प्रविश्य लङ्का वेगेन रावणे वाक्यमब्रवीत् ॥ ३.३१.१

इत्यकम्पनेन वृत्तान्तनिवेदनम् । ततो रावणस्य मारीचाश्रमप्राप्तिः—

अकम्पनवच. भुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।

स मारीचाश्रमं प्राप्य ताटकेयमुपागमत् ॥

मारीचोपदेशेन लङ्काप्रवेशः ।

एवमुक्त्वा दशमींवा मारीचेन स रावणः ।

न्यवर्तत पुरीं लङ्का प्रविशेत्त गृहोत्तमम् ॥

3 31 50

ततः शूर्पणखावाक्यश्रवणात् तत्करणीयचिन्ता—

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।

सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम सः ॥

3 35 1

पुनश्च रावणस्य मारीचाश्रमगमनम् । तदानीं वैशाखमास इत्यत्र ज्ञापकम्—

मुक्तानां च समूहानि शुन्यमाणानि तीरतः ।

शत्वानां प्रस्तरं चैनं प्रवालनिचयं तथा ॥

3 35 23, 24

मारीचोपदेशः ।

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पश्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥

3 37 2

इत्यादिमारीचवाक्यं नाङ्गीकृत्य मायामृगरूपेण मारीचेन सह श्रीरामाश्रम-

प्राप्तिपर्यन्तं श्रीरामस्य पञ्चवटीवासः पञ्चवर्दिनोत्तरादिनोत्तराच्चतुर्दशमासाः ।

तदानीमेव ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि सीताहरणम् । ततो युवसंवत्सरचैत्रशुद्ध-

प्रतिपत्पर्यन्तं सीतादेव्या दशमासमभिमितो लङ्कावासः । तथा हनुमन्तं प्रति

सीतावाक्यम्—

वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गमः ।

रावणेन नृशसेन समयो यः कृतो मम ॥

5-37 8

तदानीं फाल्गुनत्वात् हरणवेलाया ज्येष्ठमिति सिद्धम् । तदानीं श्रीरामस्य

केतुदशारम्भः । तथा हि—जननवेलायां पुनर्वसुनक्षत्रे चतुर्थपादे चतुर्थभा-

गत्वात् बृहस्पतिदशायामेकवर्षम् । ततः शनिदशायामेकोनविंशतिः ।
बुधदशायां सप्तदश । ततः केतुदशारम्भवेलायां श्रीरामस्य अष्टतिशे वर्षे
सीताहरणम् । तथा कबन्धवाक्यम् —

राम षड्युक्तयो लोके यामिः सर्वं विमृश्यते । ३ 72 8
तासां विमर्शनं न्याय्यं मार्गेण हितयोर्द्वयोः ॥ ⁷ ⁵ ² ¹ ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰

पारिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते । ३ 72 8

दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः ॥ ३-72 9

ततः शबरीदर्शनम् । ततः पम्पातीरवासः । अत्र शङ्क्यते ।

अथ वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः ।

सीतया विप्रहीणस्य शोकसन्दीपनो मम ॥ + 1 22

इति वसन्तवर्णनस्य दृश्यमानत्वात् कथं ज्येष्ठ इत्युच्यते इति चेत् सत्यम् ।
'माघाद्या' पञ्च वसन्ता' इति ज्येष्ठमासस्यापि वसन्तत्वमुपपद्यत इति नैष
दोषः । तस्माज्ज्येष्ठशुक्लप्रतिपद्येव सीताहरणम् । तत्कृष्णप्रतिपदि हनुम-
दर्शनम् । पञ्चदशदिनोत्तरत्योदशवार्षिकचारितप्रतिपादक आरण्यकाण्डः ॥

ततः मुग्धावसरुषम् । सालखण्डनादिप्रत्ययोत्पादनवालिबधमुग्धाव-
पट्टाभिषेकपर्यन्त आषाढमासः । ततः श्रावणादिवार्षिकमासेषु गुहावासः ।

तथा—

पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः । 4 26 13

प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिकाः ॥ 4 26 14

किं च—

इय गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता । 4 26 15

अस्या वसाम सौमित्रे वर्षरात्रमरिन्दम ॥ इति । 4 27 7

कार्तिकान्तं गुहावासः । एतदवगोच शरत्कालवर्णनम् । शरदागमनवेलाया-
माश्वयुजमासे हनुमता सुग्रीवप्रबोधनम् । तथा—

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्वलाहकम् ।

सारसारवसंधुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥

५ २९ १

अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ।

५ २९ २

निवृत्तकथै सिद्धार्थं प्रमदाभिरत सदा ॥

५ २९ ३

इत्यादि—

हरीश्वरमुपागम्य हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ।

५ २९ ९

इत्यादि ।

तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ॥

५ २९ १४

हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ।

५ २९ १९

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम् ॥

सुग्रीव सत्त्वमम्पन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ।

॥ सान्दिदेशाभिमतं नीलं नित्यकृतोद्यमम् ।

दिक्षु सर्वासु सर्वेषा सैन्यानामुपसंग्रहे ॥

५ २९ २८-३०

एतत्प्रथमारम्भसमयमभिप्रेत्यैवोत्तरत्तादृशवाक्यम्—

वयमाश्वयुजे मासि कालसख्याव्यवस्थिताः ।

प्रस्थिताः सौऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥

५ ५३ २२

अन्यथा मार्गशीर्षमासे प्रस्थितानां कथमेतत्सम्भवति । तथा हि—

अतीतान् चतुरो मासान् विहरन्नावबुद्धयते ।

५ ३० ७४, ५ ४ ३३

सामात्यपार्षत् क्रीडन् पानमेवोपसेवते ॥ इति ।

५ ३० ७९

श्रीरामवाक्यं निशम्य लक्ष्मणेन—

न वानरः स्थास्यति साधुर्वृत्तं न मंस्यते कर्मफलानुषङ्गान् ।

न भोक्ष्यते वानरराजलक्ष्मीं तथा हि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥

५ ३१

इत्यादि—

हतोऽमजं पश्यतु वीर वालिन न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् । 4
इत्यादि श्रीरामसन्निधौ बहूक्त्वा, ततः श्रीरामेण शमितकोपः किष्किन्धा-
द्वारमारम्य उद्याननिकरणात्तदागमनमङ्गदादिमिरुपश्रुत्य तारया शमित-
कोपेन लक्ष्मणेन मिज्जिवा ततो हनुमन्तं प्रति सुग्रीववचनम्—

प्रेषिता प्रथमं ये च मया दूता महाजवा ।

त्वरणार्थं तु मूयस्त्व हरीन् संप्रेषयापरान् ॥ ५ 37-10

किं च—

लिपिश्चरान्नादूर्ध्वं यो नागच्छति ममाज्ञया ।

तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा ॥ ५ 29-33

इत्युक्त्वा अतिवेगात्ततो वानरान् प्रेषितवान् । ते च त्वरया गत्वा तत्रतल-
स्थानाज्ञाप्य त्वरया घटिकाद्वयेन प्राप्ताः ।

प्रयाता प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन तु । ५ 37 17

२।

ते तु तेन मुहूर्तेन धूमपाः क्षीप्रगामिनः ॥

किष्किन्धा त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्नं वानरः । ५ 37 3४

इति सुग्रीवलक्ष्मणसंवाद्बलाया किष्किन्धाया घटिकाद्वयेन आगता दृता ।
ततो लक्ष्मणमुग्रीवावुभावापि एकामान्दोलिकामारुह्य श्रीरामसमीपमागच्छ-
ताम् । सुग्रीव तत्क्षणादेव नानादिग्भ्य आगतान् सर्वान् वानरान् श्रीरामाय
निवेद्य ततो धूमपतीनां चतुर्दिशनिवेदनं कृत्वा मार्गशिरोऽन्ते—

मासे पूर्णे निवर्तस्वमुदय प्राप्य पर्वतम् ।

ऊर्ध्वं मासान्न वक्तव्यं वसन् वध्यो भवेन्मम ॥ ५ - 69-70

इति पुष्यमासमवधिं कृत्वा प्रेषितवान् । ते च स्वा स्वा दिशमभिप्रेत्य गत्वा
सर्वं विचित्र्य मासे पूर्णे पूर्वोत्तरपश्चिमदिश्य सर्वेऽप्यागताः । ततो दक्षिण-
दिशागतानां हनुमदादीनां वृत्तान्तं कथ्यते ।

सर्वतो विन्ध्यं विचित्य कुत्रापि सीतामदृष्ट्वा अतिसिन्नान् वानरान्
प्रत्यङ्गदवाक्यम्—

कालश्च नो महान् यात. सुग्रावश्चोग्रशासन । ५ ५१ ५

किं च—

आसेदुर्वानरास्तत्र काटि दक्षिणपश्चिमम् ।

तेषा तत्रैव वसता स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ५ ५० ३

इति विन्ध्यपर्वत एव पुण्यमासो गतः । तथा हनुमद्वाक्यम्—

यः कृतः समयोऽस्मासु सुग्रावेण महात्मना ।

स तु कालो व्यतिक्रान्तः विले च परिवर्तताम् ॥ ५ ५३ २ ३

इति पुण्यमासान्ते विलम्बवेश । तत्र माघमासः पूर्णः । तथा—

मास पूर्णो विलम्बाना हरय किं न बुद्धयत । ५-५३ २१

इति अङ्गदवाक्यम् । 'यो राज्ञा समयः कृतः' इत्यनेन 'स तु कालो

व्यतिक्रान्तः विले च परिवर्तता' इत्यनेन च पुण्यमास इति न शङ्कनीयम् ।

ते वसन्तमनुग्राप्तं प्रतिबुद्धाः न्यस्परम् ।

नष्टसन्देशकार्यार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ ५ ५३ १८

इत्युक्तत्वात् । न च 'माघाद्याः पञ्च वसन्ता' इति माघस्यापि वासन्तिक-

त्वमेवेति वाच्यम् । 'मासः पूर्णो विलम्बाना' इत्यनेन, 'तेषा तत्रैव वसता

स कालो व्यत्यवर्तत' इत्यनेन च गतः पुण्यमासः, विले च माघमास इति

सिद्धम् । किं च, 'मयस्य मायाविहित' इत्यस्मिन् श्लोके अपिशब्दस्य ५ ५३ १

विद्यमानत्वात् राज्ञा यः समयः कृतः ॥ च अन्योऽप्यतीत इत्यर्थः । ततो ५ ५७. १७. १८

विलादागत्य पुनरपि विन्ध्ये कश्चित्कालो गतः । तथा हि—

तेषा नो विप्रावि(न)ष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ।

भृशः शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५ ३५ ५७

इति फाल्गुनशुद्धद्वादशीपर्यन्तं प्रायोपवेशनसम्पातिदर्शनादि । एवं सप्त-

विंशतिदिनोत्तराष्टमासचरितप्रतिपादकः किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ।

ततः फाल्गुनशुद्धतयोदश्यां प्रातः महेन्द्रादवप्लुत्य मध्ये कापि
नस्थित्वा नागमातरमप्युपायेन जित्वा छाया ^{आदिमैना} . . . मिकां सहस्र दिवि पञ्च-
विंशघटिकायामेव लङ्काप्रवेशः । तथा मैनाकं प्रति हनुमद्वाक्यम्—

त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ।

प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा ॥ ५१ (३१/३२)

इति कापि नस्थित्वा लङ्कां प्राप्य —

इति सञ्चिन्त्य मनसा सूर्यस्यास्तमय कपिः ।

आचकाक्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्जनोत्सुकः ॥ ५२ ५४

इति प्रदोषपर्यन्तं वाहं स्थित्वा ततो लङ्कादेवीं विजित्य रात्रौ लङ्कां प्रविष्टः ।

स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठा लङ्कां ता कामरूपिणीम् ।

विक्रमेण महोत्तेजा हनुमान् हरिसचमः ॥ ५४ ५१

सूर्ये चान्त गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः । ५२-५९

प्रदोषकाले हनुमान् तूर्णमाप्नुत्य वीर्यवान् ॥

प्रविशेश पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् । ५२.५०

इति रात्रौ लङ्काप्रवेशः । तदानामेव चन्द्रप्रकाशः, शुक्रपक्षत्वात् । तथा-

चन्द्रोऽपि साचिन्ममिवाम्बु कुर्वन् तारागणैर्मन्त्रगतो विराजन् ।

उमात्स्नाविष्टानन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५२.५७

अत्रोत्तिष्ठतीत्यनेन उदय इति न शङ्कनीयम् । उत्तिष्ठति उपर्युपरि उद्गच्छ-

तीत्यर्थः । तयोदश्या दिवि पञ्चविंशघटिकायामेव उदितत्वात् । तथो-

त्तरत्नं धूयते ।

शतप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवसासमानम् ।

ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरं पोप्लूयमानं सरसीव हसम् ॥ ५२.५४

अत्र धवलत्वपोप्लूयमानत्वादिधर्मवर्णनेन पूर्वमेवोदित इति प्रतिभाति ।

दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोऽजिनाम्बरवाससः । 54 15

स्वाध्यायनिरताश्चैव यातुघानान् ददर्श सः ॥ 54 13

इति पूर्वरात्रपयुक्ताग्निहोत्रस्वाध्यायादिवर्णनात् । तदानीमेव ।

ततः स मध्य गतमशुमन्तं ज्योत्स्नावितान महदुद्धमन्तम् ।

ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृष मत्तमिव अमन्तम् ॥ 55 1

इति वर्ण्यते । अपि च—

प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्ष पिशिताशदोषः । 55 8

रामाभिरामेरितिचिचदोषः स्वयं प्रकाशां भगवान् प्रदोषः । *not wrong*

इति प्रदोषवर्णनमपि श्रूयते । तस्मात्तत्र दर्शितैर्व्यङ्ग्यै त्रयोदशीति

सिद्धम् । एव रात्रौ लङ्कां प्रविशन् प्रहस्तादिसकलरक्षसगृहान् विचित्य

सर्वज्ञादृष्ट्वा पुनरपि रावणगृहमागत्य तत्रापि सर्वतो विचित्य तत्राप्यदृष्ट्वा-

वान् । अशोकवनिकाप्रवेशकाले अपररात्रि । तथा—

विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छंषा निशाऽभवत् । 5 18 1

षडङ्गवेदावदुषा क्रतुप्रवरयाजिनाम् ॥

शुश्राव ब्रह्मघावाश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् । 5 18 2

तदानीमशोकवनिकायां शिशपारोहणदेवोदर्शनादि । ततो रावणागमन-

देवीतर्जनदेवीप्रलापान्नजटाश्वमर्शनादि । एतत्सर्वमप्यपररात्रे दृष्ट्वा

रक्षसीषु पुन मुसामु वृक्षादवतीर्थं वृत्तान्तविज्ञापनार्थं देवीसमीपं गतः ।

तथा—

सोऽवतीर्थं द्रुमात्तस्मात् विद्रुमप्रतिमाननः ।

विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ 5 33 1

ततो देव्याः प्रत्ययमुत्पाद्य अकुलीयकमपि दत्त्वा चूडामणिमपि गृहीत्वा,

वनभङ्गं कृत्वा, किङ्करान् हत्वा चतुर्दशामुदयकाले प्रासादं विधासेत्तवान् ।

आरुह्य गिरिसङ्काशं प्रासादं हरियूषधः ।

ए बभौ सुमहान्जाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ५४३ ५

प्रतिसूर्य इत्यनेन उदय इति सिद्धम् । ततो जम्बुमाल्यक्षादिति भागवत-
संहारः । तत इन्द्रजिह्वद्धम् । रावणदर्शनम् । लङ्कादहनम् । एतत्
सर्वमप्युदयानन्तरमेव । तथा—

* रात्रौ यदि न दृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ।

अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशिक्षये ॥ ५४३ १५

इति उदयानन्तरं लङ्कादर्शनम् ।

लङ्का समस्ता सन्दीप्य लाङ्गलामि महाबल ।

निर्गमयामास तदा समुद्रे हरिसत्तम ॥ ५४४ १

इति लङ्का दग्ध्वा अशोकवनिका दग्धेति बहु तप्त्वा पुनश्चारणवाक्यात्
सीता दृष्ट्वा तथा चानुज्ञातस्य समुद्रस्योत्तरतीरं प्राप्य अङ्गदादिभिः कृत-
सवादस्य मधुवनमपि भुक्त्वा चतुर्दश्यां सायमेव श्रीरामदर्शनम् ।
सीतावृत्तान्तनिवेदनं च । एकार्धदिनचरितप्रतिपादकं सुन्दरकाण्डं समाप्तः ।

तत पूर्णिमायां प्रातः पुनरेकवारं सीतावृत्तान्तकथनम् । लङ्का-
वृत्तान्तनिवेदनं च । ज्येष्ठकृष्णप्रतिपदमारभ्य फाल्गुनप्रतिपत्पर्यन्तं कि-
ञ्चिन्मृगशिरसासप्तमिर्मासः । एतावत्पर्यन्तं वनवामस्य चत्वारि-
ंशद्दिनोत्तरदशमासां तत्तथा दशमेसरा गताः । इतः परं विंशतिदिनकृ-
त्वान्मुच्यन्ते । पूर्णिमामध्याह्न एव युद्धावागमः । मुग्धैव प्रति राम-
वाक्यम्—

न तन्मयं शृण्वमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च । ५४५ ॥

आसन् मुहूर्ते मुग्धैव प्रयाणमभिरोचय ॥

युक्ता मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः । ५४६ ॥

* रात्रौ न हि सुदृष्टा मे ।

उत्तराफल्गुनी ह्यथ श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ ६४-६

इति प्रयाणवेलाया फल्गुनीनक्षत्रत्वात् फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमासी
फल्गुनीति । तदानीं फाल्गुनमासत्वात् फल्गुनीति सिद्धम् । मद्ग्राह
इत्यत्र-

अभिप्रयाम मुग्रीव सवीनोक्तसमावृता । ६४-६

इति मद्ग्राहे प्रयाणं इति सिद्धम् ।

समायाति दिवारात्र महती हरिवार्तिनी । ६४ ७०

हृष्टा प्रमुदिता सेना मुग्धेण मिषालिता ॥ ६४ ७१

वानरास्त्वारिता यान्ति सर्वे युद्धाग्निरन्दिन । ६४ ७१

प्रमोक्षयिषव सीता मुहूर्तं कापि नासेते ॥ ६४ ७२

कुत्रापि न स्थित्वा रात्रिन्दिवमपि गत्वा प्रथमाया माय समुद्रतीर-
प्राप्तिः । तत्र गत्वा सेना त्रिधा विविष्टा । त्रिविध-वानरा एकतः,
अन्येन ऋक्षा, अन्यतो लाङ्गलाः । तथा-

त्रिधा विविष्टा महती रामम्वार्यपगमनी । ६४ ७३

ततः सन्ध्याकालः ।

दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोऽस्तमुपागमत् । ६५ २२

आश्वासितो लक्ष्मणेन राम सन्ध्यामुपागतः । ६५ २३

कृष्णपक्षप्रथमात्वात् चन्द्रेऽद्यवर्जनम् ।

चन्द्रेऽद्यसमुद्भूतं प्रतिचन्द्रममाकुलम् । इति ७४ ७४

सन्ध्यावन्दनादिकं कृत्वा सुप्तेन स्थितिः । तदानीमेव विभीषणागमनम् ।

दर्भास्तरणशयनं च । तथा हि-चतुर्दश्या हनुमत् पुनः प्रत्यागमनम् ।

तस्या रावणास्त्वितिकर्तव्यतामूढस्तूष्णीं स्थितः । तदानीमेव विभीषणाग-

मनम् । पूर्णिमायामेको मन्त्रप्रश्नः । तथा सर्वराक्षसान् प्रति रावण-

वाक्यम्-

मन्त्रमूलं हि विजयं प्राहुरार्था मनस्विनः । 6-6 5

तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ 6 6 6

इत्यादि । ततः—

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् । 6 7 1

इत्यादि । 'नीतिबालास्त्वबुद्धयः' इत्यादिप्रश्नानुरूपमुत्तरं दत्वा कुमारानेव (कुमारवर्गानेव) प्रोत्साहयितवन्तः । तथा—

देवदानवगन्धर्वाः विशाचपतगौरगाः । 6 8-1

न त्वा धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानराधमाः ॥ 6 8 2

सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिता स्म हनुमता । 6 8 3

इत्यादिसकलराक्षसवाक्यमपि श्रुत्वा

तान् गृहीतायुधान् सर्वान् वारयित्वा विभीषणः ॥

अब्रवीत् पाञ्चालिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् । 6 9 7

यावन्न सगजा साध्वा बहुरत्नसमाकुलाम् ।

पुरीं दारयेत् वाणैर्दाम्यतामस्य मैथिली ॥ 6-9 18

इत्यादि विभीषणवाक्यमपि श्रुत्वा इतिकर्तव्यतामूढस्सन् अन्तःप्रविष्टः ।

ततः प्रथमायाः प्रातरपि ।

ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ।

राक्षसाधिपतेर्वैश्वं भीमकर्मा विभीषणः ॥ 6-10 1

इति तत्र गत्वा

यदाप्रभृति वैदेहो सप्राप्तेह परन्तप ।

तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ 6-10 14

इत्यादि बहूकं श्रुत्वा इतिकर्तव्यतामूढस्सन् उपस्थितज्वरस्सन् विभीषणं विसृज्य तदानीमेव सभामण्डपे सर्वराक्षमान् समाहूय तृतीयमन्तारम्भः ।

तथा—

सङ्घे तु सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ।

612 6

इत्यादि ।

कुम्भकर्णस्य सुसान्ते इमञ्चार्थमचोदयम् ।

612 10

इत्यादि । स इदानीं समुचित इति कुम्भकर्णादिसकलराक्षसानां प्रति-

दुर्ज्ञेयाः कार्यगनयः ब्रूत यस्य यथापति ।

612 22

इति पृष्ठे

तस्य कामपरोतस्य निशम्य पारिदावेतम् ।

612 27

कुम्भकर्णेः प्रचुक्रोध वचन चेदमब्रवीत् ॥

612 28

त्वेयेदं महदारुढं कार्यमप्रतिचिन्तितम् ।

दिप्यथा त्वाक्नावधोत् रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥

612 34

इत्यादि बह्वक्त्रा, ततो राज्ञो मतमनुसृत्यैव

अहमुत्सादयिष्यामि शत्रून् तव विशापते ।

612 35

इत्यादि कुम्भकर्णादिसकलराक्षसवाक्यं निशम्य विभीषणवचनम्—

निशाचेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।

विभीषणो राक्षसराजमुखमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ।

614 1

इत्यादि—

यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ।

614 3

इत्यादि

यावन्न गच्छन्ति शिरासि बाणाः रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ॥

वज्रोपमा वायुसमानेवगाः प्रदोषतां दाशरथाय मैथिली ॥

614 4

इत्यादि हितमुक्तवन्तं विभीषणं बहु दूषितवान् । तथा च—

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।

अत्रैवात् परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ इत्यादि ।

616 1

नित्यमन्योन्यमसृष्टाः व्यसनेष्वाततायिनः ।

प्रच्छन्नहृदया घोराः ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥

616 5

विद्यते गोपु सम्पन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः ।

विद्यते स्त्रीषु चापर्यं विद्यते ज्ञातितां भयम् ॥ 6169

इत्यादि बहु दुरुक्तं श्रुत्वा

तामि तऽस्तु गमिष्यामि युसो भव मया विना । 6-16-25

इति रावण विसृज्य घाटिकाद्वयेन श्रीराममसीपमागतः ।

आजगाम मुहूर्तेन यत्न रामस्मलक्ष्मण । 6171

सोऽह परुषेनत्वेन दासवच्चावमानितः ॥

त्यक्त्वा पुत्राश्च दाराश्च राघव शरण गतः । 6-1716

भवेत्लोकशरण्याय राघवाय महात्मेने ॥

निवेदयत मा क्षिप्र विभीषणमुर्गम्वनम् । 61717

इति प्रथमाया पूर्वेरात्रौ विभीषणागमनम् । रातावपीत्यस्य

अदेशकाले संप्राप्तरसर्वथा शङ्क्यनामयम् । 6-17-46

इति जाम्बवद्वाक्यम् । ननु अदेशकाल इत्यस्य शङ्कपक्षप्रयुक्तव्यसनसयुक्त-

प्रागुत्पागात् अह काल इत्येवार्थोऽस्तु । तथोत्तरत्र दनुमता 'म एष देशः

कालश्च' इत्यारम्भः ।

दौरात्म्य राघवे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ।

युक्तागमनं तम्य सदृश तस्य बुद्धिन ॥ 61758

इत्येवद्वयोपयुक्तत्वादिनि चेदुच्यते । पूर्वं जाम्बवद्वाक्यमेव ।

बद्धैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषण । 61746

अतः जन्मप्रभृति बद्धैरात् परदारामिमर्शनादिपापयुक्तत्वात् रावणात् व्यसन-

मयुक्तादप्यागमनं युक्तमेव । किं च रात्रावागतश्शङ्किन इति द्योत्यते ।

तस्माददेशकाल इत्येत्यर्थद्वयेनाप्युच्यम् । तस्मादनुमताऽपि प्रागुत्पागानर्ह-

काले आगत इति रात्रावागत इति च । * एतद्देशद्वयमपि निराकृत्य

वालिबधसुग्रीवपट्टभिषेकदृष्टान्तनिवेदनेन रावणवधस्वराज्यप्राप्त्याशया आ-
गत इत्युक्तं भवति । तस्मात्प्रथमाया पूर्वरात्रावगत इति सिद्धम् । सर्व-
वानरमतप्रप्यनङ्गीकृत्य हनूमन्मतानुसारेणैव श्रीरामेणाप्यभयप्रदानं दत्तम् ।

विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ।

आनयैनं हारिश्चेष्ट दत्तमस्याभयं मया ॥ 6-18 34, 35

इति । ततो विभीषणमन्त्रनिवेदनम् ।

समुद्रं राघवो राजा गरुडं गन्तुमर्हति ।

6 19 31

इति निवेदितं श्रुत्वा तत्क्षणमेव दर्भास्तरणशयनादि ।

एवमुक्तं कुशास्तीर्णे तरे नदनदीपते ।

सर्वेश तदा गमो वेद्यामिव हुताशन ॥ 6 19 42, 43

तद्रात्रिमारभ्य तिराक्तं दर्भास्तरणशयनम् । तथा—

तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ।

निशमादपमत्तस्य निशास्त्रिस्रोऽतिचक्रमु ।

6 21 10

ततः समुद्रे स्वप्नसन्ने श्रीरामस्य कोपनटना । तथा—

चापनानय सौमित्रे शराश्चाशीविषोपमान् ।

सागर शोषयिष्यामि पद्मया यान्तु प्लवङ्गमा ॥

6-21 22

इति कोपेन बाणप्रयोगे कृते—

योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत संहवात् ।

6 22 15

एवं क्रुद्धे सति समुद्रागमनम् ।

ततो मध्यात् समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः ।

6 22 17

गङ्गासिन्धुप्रभृतिभिरापगाभिः समावृतः ॥

6 22 24

इत्यागत्य नलेन सेतुं कारयेत्युपायं निबध्दं करं गृहीत्वा गतवाति सति,
तदानीमेव सेतुबन्धारम्भः । दर्भशयनेन तृतीया गता । चतुर्थ्या चतु-
र्दश योजनानि बद्धानि ।

कृतानि प्रथमेनाहो योजनानि चतुर्दश । इति । 6-22-68

द्वितीयेन तदा चाहो योजनानि तु विंशतिः ॥ 6-22-69

अहो तृतीयेन तदा योजनानि कृतानि तु । 6-22-70

त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥

चतुर्थेन तदा चाहो द्वाविंशति तथैव च । 6-22-71

योजनानि स्रग्विंशत्सुबेलमविकृत्य वै ॥

पञ्चमेन तदा चाहो प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः । 6-22-72

एवं चतुर्थीमारभ्य अष्टमीपर्यन्तं शतयोजनानि वृद्धानि । ततस्तेन तीर्त्वा सुबेलप्रान्ते निविष्टा ।

तीरे विविशोऽंशं रम्ये बहुमूलफलोदके । 6-22-88

एव सुबेलप्रान्तं स्थितं । श्रीराम दृष्ट्वा अतिमानुषवाक्यम्—

समुद्रे सेतुयन्वनं दृष्ट्वा सकलद्वन्द्वं पूजनम् । तदा—

तदद्भुतं गद्यवक्त्रं दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारुणैः ।

उपैत्य रामं सहसा महर्षिभ्यः समभ्यर्चयन् मुमुक्षुर्ब्रह्मैकैः पृथक् ॥ 6-22-88

जयन्तु शत्रून् नरदेवमादिनीं ससागरा पालय शाश्वती समा ।

इतीव राम नरदेवमाकुलं मुमुक्षुर्ब्रह्मैकैर्विधैरपूजयन् ॥ 6-22-89

ततो रावणेऽपि गरुडव्यूहपकारेण सेनां संस्थाप्य शुकं विमृज्य सुखेन स्थितः । ततः सेनागणनाय रावणेन प्रापितौ छद्मचारिणौ विभीषणगृहीतावापि विमोचितौ ।

श्रीरामवाक्यम्—

अथ काले जगतीं लङ्कां सप्रकाशां सतीरवाम् । इत्यादि । 6-25-24

घोरं राक्षसहं मोक्ष्यं बलं धारय रावण । 6-25-25

अथ काले वज्रवान् वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥ 6-25-26

त्युक्त्वा तौ प्रेषितौ च गत्वा रावणाय निवेदितवन्तौ । ततः सुवेलासरोह-
म् । तथा—

अध्यारोहामहं सर्वे वत्स्यामोऽस्त निश्चामिमांश्च । 6-38-3

लङ्का चालोक्येयमो निलय तस्य रक्षस ॥ इति । 6-38 4

ततोऽस्तमगमत् सूर्य सन्ध्यया प्रतिरञ्जित । 6 38 18

पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षया समभिवर्तते ॥ इति । 6 38 19

पूर्णचन्द्रप्रदीपित्यस्त पूर्णिमाभ्रान्निर्न कार्या । सुग्रीवस्य राजराजत्वात्
हरिपवृक्षदीपादिज्योति पकाशाच्चन्द्रपकाशवत् भातीत्यर्थः ।

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डनम् ।

आरोह ससुषोत्रो हरियूयपसंवृण ॥ 6 40 1

एव सुलेन स्थितः । तदानीं गोरुशृङ्गस्य राक्षसेधरं दृष्ट्वा अमर्षणतया

पुग्रीवस्तत्र गत्वा कूटमङ्गं कृत्वा सुवेन पुनरागतः । तथा—

उत्पथात् तदाकाशं जितकाशीं जितकृष ।

रावणं स्थित एवास्त हरिराजेन वञ्चित ॥ 6 40-28

किं च—

अथ हरिवरनाथं प्राप्य संग्रामकीर्तिं

निशिचम्पातमात्रौ योजयित्वाश्रमेण ।

गगनमनिविशालं लङ्घयित्वाऽरुमनु-

हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ 6 40 29

‘तां रात्रिमुषितास्तत्रे’ति रात्रिं तत्रैव स्थिता । ततो नवम्या पर्वतादव-
स्थ तदानीमेव युद्धयात्रां नारम्भः । तथा—

सोऽवतीर्य तु धर्ममा तस्माच्छैलस्त राघवः । 6 41 25

कालज्ञो राघवः काले संयुगायाम्यचोदयत् ॥ 6 41 2

ततः काले महाबहुः । ..लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ 6 41 2

ततः प्राकारसमीपं गत्वा द्वाराणि सर्वतो निरुद्धय, तदानीं राजघर्ममनु-
सृत्य दृत्येन अङ्गदं प्रेषितवान् । तथा—

विभीषणम्भानुमते राजघर्ममनुसरन् । ६ ४१ ६०

अङ्गदं प्रेषयामास रामो राजीवलोचनः ॥

एव तृतीययामानन्तरपर्यन्तं कालक्षेपः कृतः । ततो द्वन्द्वयुद्धारम्भः ।

एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समपद्यत । ६ ४२ ४१

रक्षसा वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ६ ४२ ४२

तृतीययामानन्तरमित्यस्य ज्ञापकम् ।

पुनः युयुद्धं तरसा समास्थिताः

दिवाकरस्यास्तमयाभिकाक्षिण । इति । ६ ४३ ४४

निशाचराणां निशि बलाधिक्यात् निशाऽऽकाङ्क्षितेत्यर्थः । अतः सायंकाले
युद्धारम्भ इति सिद्धम् । अस्तमयानन्तरमपि युद्धं कृतवन्तः ।

युद्धयतोमेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ।

रविरस्तंगतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ ६ ४४ १

ततः —

सप्रवृद्धं तदा युद्धं हरिराक्षससंकुलम् । ६ ४४ २

सा बभूव निशा घौरा हरिराक्षमहारिणी ॥ इति । ६ ४४ १६

तद्वाच्यमेव नागपाशबन्धः । ततो गरुडामगमनम् । नागपाशमोक्षणं च ।

एतच्चाधरान्न । तथा पाशविमुक्तौ श्रीरामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा—

क्षये निदायस्य यथा धनानां नादः सुमामो नन्दता निशीथे । ६ ४५ १

ततस्तदानीमेव धूम्राक्षवधः । वज्रदंष्ट्रवधः । अपररात्र्यां अकम्पनवधश्च ।

अत्र शङ्क्यते—

अभवत् सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम् । ६ ४५ ११

इत्युक्तत्वात् कथमपररात्रमित्युच्यते ।

संवृतानि च रूपाणि ददृशुर्न रणाजिरे । 6 55 20

इति रूपादर्शनस्योक्तत्वात् रालिरीत धोत्यते । न च 'आयुषं स्वन्दनं वा 6 55 21
ऽपि ददृशाते न रेणुना' इति रेणुयुक्तमेवस्तु इति ।

हरीन्व सुमंकुद्धा हरयो जघ्नुराहवे । 6 55 22

राक्षसाश्चापि रक्षासि निजघ्नुस्तिभिरे तदा ॥ 6 55 23

इति तिमिरपदं प्रयुक्तवत् । ग्रन्थकर्तुश्च रालिरित्येवाभिप्रायः । इतरथा
रे(णु)पदप्रयोगेणैव चारितार्थात् । किं च- 'ततस्तु रुधिरौघेण सिक्त 6-55 24
व्यपगतं रज' इति रजोव्यपगमनानन्तर प्रकाशस्य अनुच्यमानत्वात् तिमिर-
शब्दप्रयोगाच्च रालिरित्येव ग्रन्थकर्तुरभिप्रायः । तथा च 'ततश्चारुणवर्णाम्' ^{ref} 6 55 21
मित्यरुणोदयवलेति सूचितं भवति । व्यङ्ग्योक्तिचमत्कारत्वात् काव्यस्य
व्यङ्ग्यप्रधानत्वात् व्यङ्ग्यतया सूचितमित्यलं प्रपञ्चन ।

अकम्पनबधेन रालिगीता । दशम्या प्रात —

657

ततस्तु रावण पूर्वं दिवसे राक्षसेश्वरः । 2

पुरी पारिषथौ लङ्का सर्वान् गुल्मानेर्वाक्षतुम् ॥ 3

रुद्धा च नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षनाधिपः ॥ 4

उवाचापार्पितः काले प्रहस्त युद्धकोविदम् ॥ 5

अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम ॥ 6

इन्द्रजिह्वा निकुम्भो वा बह्वर्भारमीदृशम् ॥ 7

आपत् संशयिता श्रेयो न तु नि सशयोक्ता ॥ 11

प्रतिलोमानुलोम वा यद्वा नो मन्यसे हितम् ॥ 12

इति प्रहस्तं प्रेषितवान् । पूर्वं दिवस इत्यनेन द्वन्द्वयुद्धात् पूर्वं किल गुल्मा-
वेक्षणं कृतम् । तथा—

रुद्धा च नगरीं दृष्ट्वा जातक्रोधो निशाचरः ।

विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोऽध्यरोहत । 6 42 2

इति किं च—

स ददशौवृता लङ्का सशैलवनकाननाम् ।

असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाक्षिभिः ॥ 6 42 1

इति सर्वतो रुद्धा नगरी दृष्ट्वा अत्यमर्षतया स्थित ।

तदानीम्—

क्षिप्रमाज्ञापयामास वानरान् द्विषतो वधे ॥ 6 42 9

इति श्रीरामाज्ञया सर्ववानराः—

प्रेक्षतां राक्षसेन्द्रग्य तान्यनीकानि भागशः ।

राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहस्तदा ॥ इति । 6 42 13

ततो रावणोऽपि—

तन कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वर । 6 42 32

निर्घाणं सर्वमैन्यानां द्रुतमाज्ञं पश्यतदा ॥ 6 42 33

इत्याज्ञतवान् । ततः—

रक्षसा वानराणां ज्ञ द्वन्द्वयुद्धमवर्तत । 6 42 41, 42

इति गुल्मविक्षणानन्तरं हि द्वन्द्वयुद्धादि । तथा च गुल्मविक्षणप्रवृत्त-
प्रेषणमध्ये एव द्वन्द्वयुद्धाकम्पनवधपर्यन्तं निर्वर्तितत्वात् । ततः प्रवृत्त-
प्रेषणवेलायां पूर्वमिन् दिवसे गुल्मविक्षणं मत्सृज्य गुल्मविक्षणादिप्रवृत्त-
प्रेषणपर्यन्तमध्येक एव दिवस इति सिद्धत्वात् धूम्राशायकम्पनवधपर्यन्त-
मध्येकैव रात्रिरिति सिद्धम् । अत एव—

मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि । 6 60 17 (४५)

इति वक्ष्यमाणमपि मङ्गच्छते । तद्यथा—दशम्यां प्रातः प्रवृत्तवध ।

ततः 'सख्यं प्रवृत्तं निहतं निशम्य' इत्यादि । 6-59 3

नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसुदन ।

सुदित सैन्यपालो मे सानुयात सकुञ्जर ॥ 6 59 4

इत्युक्त्वा

स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ।

6 59-5

इति रावणागमनम् । रामेण सह युद्धं च । किरीटमङ्गं च ।

शरादित कृतकिरीटकूटो विंश लङ्का सहसा स राजा । 6 59-144

इति किरीटमङ्गेन लङ्कां प्रविष्टः । तत्र भविष्यन् प्रत्यतिस्वेदतया

निवेदनम्—

सर्वं तत्सुखं मे मोक्षं यत्तत् परमं तपः ।

यः समानो महेंद्रेण मनुष्येणास्मि निर्जितः ॥

6 60 5

इति । तत्र अतिभीतः सन् कुम्भकर्णं बोधितवान् । तथा—

निद्रामदसमायुक्तं कुम्भकर्णो विबोद्धयताम् ।

6 60 16

नव पट् सप्त चष्टौ च मासान् स्वापति राक्षसाः ॥

6 60 17

अत्र षडहर्मासानिति इमं पक्षमभिप्रेत्योक्तमिति ज्ञेयम् ।

तथा च वक्ष्यति श्रीरामः प्रति विभीषणवाक्यम्—

शयितो ह्येष षण्मासानेकाहं जगारिष्यति ।

6 61 28

इति त्रसणोक्तमिति ।

५४०) मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ।

6 60 17

इति । अत्र प्रथमाया हि मन्त्रकरणम् । नम्यमेव विभीषणागमनम् ।

दर्मास्तरणशयनं च । तद्भ्रात्रिणारभ्य त्रिरात्रं दर्मास्तरणशयनम् । ततः

अथतुर्थामारभ्य अष्टमीपर्यन्तं पञ्चादिनेः सेतुबन्धः । तद्वाच्यामेव सुवेला-

वासः । तदवस्थां सायं द्वन्द्वयुद्धारम्भः । तद्वाच्यां धूम्राक्षवधः । दशम्यां

प्रातः प्रहस्तवधः । तदानीमेव किरीटमङ्गः । ततः कुम्भकर्णप्रबोधनम् ।

एव दशदिनेषु सत्सु कथं नवमेऽहनीति चदुच्यते । 'इतस्तु नवमेऽहनि'

इत्युक्त्वा दशम्या द(१) नवमेऽहनि द्वितीयायां प्रसुप्तः । पूर्वद्युर्मन्त्रं कृत्वे-

त्यर्थात् सिद्धम् । तथा 'एकाहं जागारिष्यतीत्यत्र एकाहं रात्रिन्दिवस-

मिति ज्ञेयम् । तथा च प्रथमायां रात्रिन्दिवसमाप्य त्वात् द्वितीयायां प्रातः

रेव सुप्तः । तस्मान्नवमेऽहनीति वक्तुं सुकरम् । ततः कुम्भकर्णस्तु
प्रबुद्धः सन् रावणगृहमागत्य तेन च संवादं कृत्वा तेन चानुज्ञातः सन्
बाहिर्निर्वृत्य घटिकाद्वयं युद्धं कृत्वा हतः ।

वृत्तं तु प्रशान्तो रामतेजसा ।

गण्डभूतो विवृतो

इति ।

मुहूर्तद्वयमित्यस्य घटिकाद्वयमित्यर्थः । 'मुहूर्तमल्पकालः स्यात् घटिका-
द्वयशोभितः' इत्यमरः । ततस्त्रिशिरो देवान्तकनरान्तकादिपणा कुमाराणां
देवा पञ्चविंशघटिकाया अवगतेव बधः । तत इन्द्रजिघृक्षमासायम् ।

तत --

सप्तषष्टिर्हता कोट्यो वानराणां तरन्विनाम् ।

आहु पञ्चमशेषेण बल्लभेन स्वयम्भुव ॥ ६७५.१२

इत्येव वानरान् हत्वा श्रीरामलक्ष्मणावपि ब्रह्मास्त्रेण अवबद्धय

विषादयित्वा महता विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ ६७३.७४

हाने लङ्कां प्रविष्टः । ततः अस्तमयानन्तरं

तावुभौ युगध्वजौ हनुमद्राक्षमोत्तमौ ।

उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणभूमौ विचेरतुः ॥ ६७५.७

ततो जाम्बवद्वचनात् तदानीमेव आपधिपर्वतानयनम् । अतिशीघ्रतया
गमनागमनम् । तथा —

जेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा । इति । ६७५.५५

किं च-

स्मरन् जाम्बवतो वाक्यम् मारुतिर्वातरहसा । इति । ६७५.५६

किं च बलपरीक्षार्थं युद्धायागतान् देवादीन् तिरस्कृत्य हतः ।

उत्पाद्य स्वमुत्पपात वितास्य लोकान् समुदासुरेन्द्रान् ।

सन्तूयमानः स्वचरैरनेकैर्जयाम वेगात् गरुडोऽग्रवीर्यवान् ॥ ६७५.६८

इत्यानीय सर्वेषां जीवनानन्तरं तदानीमेव यथास्थाननयनम् । तथा—

ततो हरिर्गन्धर्वहात्मजस्तु महौषधीः शैलमुदमवीर्यः ।

निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ इति । 6 74 77

एतत्सर्वमपि पूर्वरात्रौवैव । एवमतिशीघ्रतया कथमागतवानिति शङ्कनी-
यम् । हनुमतस्तु मनसोऽप्यधिकवेगवान् युज्यते । तथोत्तरत्रापि
लक्ष्मणे शक्तग्राहते—

कालात्ययेन दोषं स्थात् वैकल्यं च मदङ्गवत् ।

इति सखिन्य हनुमान् क्षिरं गत्वा महावलः ॥ इति । 6 102 28

किं च—

कृत्वा तु हनुमत्कर्म सुरैरापि सुदुष्करम् ।

6 102 35

इति तदानीं युद्धमध्ये काला यस्य अवकाशाभावादिति ।

क्षिप ननमित्येव वक्तव्यम् । तद्वदत्रापि समम् । अत्र—

स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्करौभं शिखरं पगृह्य ।

बभौ तदा भास्कर्मन्त्रिकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभ ॥ 6 74 69

गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां मुक्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धा । 6 74 74

इत्यनेन उदयानन्तरमिति न शङ्कनीयम् । यद्युदयानन्तरं स्यात् तर्हि कुम्भ-

निकुम्भयोर्युद्धमपि रात्रौ वर्ण्यते । तच्चैकादश्या रात्राविति वक्तव्यं चेत्

तथा च सति अङ्गरात्रैस्त्रिभिर्वीरत्यस्य विरोधः । त्रयोदश्या रात्रावेव इन्द्र-

जिद्वधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात् दशम्यां रात्रावेव कुम्भनिकुम्भयोर्युद्धं

इति वक्तव्यम् । एतत्पूर्वं किल ओषधिपर्वतानयनम् । प्रतिभास्कर

इत्यत्र हनुमत्पर्वतयोः पिशङ्गवर्णत्वात् सूर्यस्य समीपे प्रतिभूय इवेत्यमूतो-

पमोति मन्तव्यम् । 'निशान्तेष्विव संप्रबुद्धा' इत्यत्रापि यथा रात्रौ मुक्ताः 6 74 74

प्रातरुत्तिष्ठन्ते तद्वदुत्तिष्ठन्त इति ओषधीनां माहात्म्यं प्रकटीकृतमिति

मन्तव्यम् । तस्मादशम्या रात्रावेव ओषधिपर्वतानयनं सर्ववानरजीवनं चेति सिद्धम् । ८६—

ततोऽस्तङ्गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ।

लङ्कामभिमुक्त्वा भोल्का जम्बुमेतं पुनर्गर्भमा ॥ ६७५४

इत्यत्र निशामुखे जम्बुरित्येतत् कथमिति चेत् हनुमतो वेगदत्तानिशयमुचना-
र्थमिति ज्ञेयम् । तथा गवानुजीयकृतावप्येवमेव व्याख्यातम् । तथा
निशामुखे निशाया पूर्वभाग मन्थ्याकालानन्तरं प्रस्थाप्योषधिपर्वतम् नीय पुन-
स्तत्र निक्षिप्याग्नं हनुमन्तं प्राप्ते सुधीवचनम् ।

यतो हतः कुम्भकर्णं कुरारश्च निपूरेत् ।

नेदानीमुपनिर्हारं गवणो दातुमर्हति ॥ ६७५२

इति । पुत्रवधेन आतृवधेन च मृतं मनुनाचामतीत्यर्थः । तस्मात्—

ये ये महाबला सन्ति लघ्वश्च पुनर्गर्भमाः ।

लङ्कामभ्युत्पतन्वाशु गृह्णोल्काः पुनर्गर्भमा ॥ ६७५३

इति राक्षसनिर्गमनार्थं लङ्कादहनम् । ततः कुम्भानिकुम्भादिनिर्गमनम् ।

एतच्च विंशतिषट्कान्तः परमिति ज्ञेयम् । तथा—

चन्द्राभा भूषणाभा च गृहाणा ज्वलिता च मा । ६७५५।

इति दशम्या विंशतिषट्कान्तं परमेव चन्द्रोदयः । तद्वाक्त्रिशेषेण कुम्भादि-
वधः । मकराक्षवधश्च । ततः एकादश्यामिन्द्रजिह्वागमनम् । तथा—

स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ ।

अचक्षुर्विषये निष्ठन् विव्याथ निशितैः शैः ॥ ६८०३२

तदानीं लक्ष्मणवाक्यम्—

ब्रह्मास्त्रं संप्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् । ६८०-३७

अराक्षममिमं लोकं कारेप्यामि महाबल ॥ ६८०-३८

इति । तं प्रति रामवाक्यम् ।

नैकस्य हंतो रक्षासि प्रश्रित्या हन्तुमर्हसि । 6 80 38

अयुद्धयमान प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणगतम् ॥

पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि । 6 80 39

असौव निधनं युक्तं करिष्यामो महाबल ॥ 6 80 40

यद्येष सूर्भिं विशेन दिव वा रसातलं चाऽपि नभःस्थलं वा ।

एवं निगूढेऽपि ममास्त्रदग्धं शशिपथे सूर्यितले गतासु ॥ 6 80 42

इति । रामवाक्यं श्रुत्वा लङ्का प्रविष्टः । तथा —

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महामनः ।

सज्जित्वा हवातस्मिन् प्राविश पुनः ततः । 6 81 1

तदानमेव पश्चिमद्वारं निर्गमनम् । तथा —

सोऽनुमृत्य वधं तेषां राक्षसानां * बलीयसाम् । 6 81 2

स पश्चिमं द्वारेण निर्वधौ राक्षसैर्वृतः ॥ 6 81 3

ततो मायासीतावधः ।

मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा मुदुर्नतिः ।

इन्द्रजितु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं तन ॥ 6 81 6

क्षितधारेण खड्गेन निजधानेन्द्रजित्वयम् ॥ 6 81 31

इति मोहयित्वा निकुम्भिला प्रविष्टः । तथा —

स तु प्रेक्ष्य हनुमन्तं व्रजन्तं यत्नं राघवो । 6 82 24

स हांतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलम् ॥ 6 82 25

ततो हनुमता निवेदितसीतावृत्तान्तं सन् मोहं जाटयित्वा विभीषणवाक्येन

पुनः प्रकृतिस्थं सन् विभीषणेन सह लक्ष्मणं इन्द्रजिद्विधाय निकुम्भिला

प्रेषितवान् । तथा —

विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ ६४५ ३०

कृतस्वस्त्ययनो भ्राता लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ । ६४५-३१

इति । गत्वा उभयोरपि त्रिरात्र युद्धम् । तथा एकोनवतितमे सर्गे-

तथोरथ महान् कालो व्यत्ययाद्युद्धयमानयोः । ६४५ २७

इत्येको दिवसः । एकादशी गता । (पुनश्च तस्मिन्नेव सर्गे) द्वादश्यपि गता । त्रयोदश्या रासौ रथानयनाय लङ्का प्रविष्टा । तदानीं राक्षसान् प्रति इन्द्रजिह्वायम्-

तमसा बहुलेनमा संसक्ता सर्वतो दिशः ।

नेह विज्ञायते स्त्रो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ इति । ६५१ ५

अहं तु रथमाश्लाय आगमिष्यामि सयुगम् ॥ ६५१ ६

यथोदश्यामधरात्रे रथानयनम् । तदपररात्र इन्द्रजिह्वायम् ।

हनन्तु निषपाताशु धरण्या रावणात्मज । ६५१ ७७

इति त्रिनिर्गन्तः । तथा श्रीरामवाक्यम्-

अहंरात्रौस्त्रिभिर्वारं कथञ्चेद्विनिपातितः ।

नरासिंघं कृतोऽस्म्यद्य निर्याम्यति हि रावण ॥ ६५२ १६

ततश्च चतुर्दश्युदयकाले रावणं प्रति मुषार्धवचनम्-

अभ्युद्यतं त्वमद्यैव कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । ६५३ ६५

कृत्वा निर्यास्यमावास्या विजयाय वलैर्वृणः ॥ ६५३ ६६

इति । मुषार्धवचनं श्रुत्वा अशोकवनिकाया आगत्य मूलरुलं प्रति रावण-
वाक्यम्-

सर्वं भवन्त सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः । ६५४ ३

एकं राम परिक्षिप्य समेरं हन्तुमर्हथ ॥ ६५४ ४

अथ बाहू शैरर्तक्षैर्भित्तगात्रं महारणं ।

भवाद्भिः श्वो निहन्ताऽसि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ६५४ ५

the writer has omitted -

तमसा अहं बहुलेनमा संसक्ता सर्वतो दिशः ।

उदयानन्तरमेव मूलबलयुद्धम् । तथा—

स सङ्ग्रामो महाभीमः सूर्यम्बोदवनं प्रति । 6-94-8

रक्षसा वानराणां च तुमुल समपद्यत ॥ 6 94 9

तदानीं मूलबलसङ्ख्या—

अनीकं दशमाहस रथानां वातरहसाम् ।

694

अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां नरास्त्रिणाम् ॥

31

चतुर्दश सहस्राणि सारङ्गाणां च बाजिनाम् ।

पूर्णे शतमहं द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥

32

दिवसस्याष्टमं भागं शरैरग्निशिलोपमैः ।

हतान्येकेन रामेण रक्षसा क्रूरकर्मणाम् ॥

33

अत्र मङ्गल्या क्रियते । मसाशीतिलक्षोत्तरैकविंशतिकोटयो रथा । षट्-
सहस्रेतरषट्त्रिंशल्लक्षोत्तरनवतिशतकोटयो गजाः । अशीतिसहस्रेतर एक-
षाष्टलक्षोत्तरषट्त्रिंशतकोटयो बाजिनः । अत्वारिशल्लक्षोत्तरममत्रिंशतकोट्यु-
त्तरचतुश्शतकोटयः पदातयः । एतत्सर्वं चतुरङ्गबलमपि चतुर्दशयुद्धान
न्तर । दशमस्याष्टमांशे पादानचतुषट्कायामकन श्रीरामेण नाशनम् ।

मङ्गल्याक्रमस्त्वेव कथं कृत इति चेत् अमरकोरणोक्तं वर्तते ।

तथा हि -

‘एकैकैकरथा द्युत्वा पतिः पञ्चपदानिका ।

पत्पञ्चैस्त्रिगुणैस्सर्वैः क्रमादारुणा यथोत्तरम् ॥

सेनामुखं गुल्मगणौ बाहिनीं घृतनाचम् ।

अनीकिनीं दशानीं किन्यक्षौहिण्यथ सम्पदि ॥’

इत्यमरः । अस्यार्थः । एको रथः । एको गजः । अश्वास्त्रयः । पदातयः ।

पञ्च । एतच्चतुरङ्गबलसमुदायस्य पतिरिति संज्ञा । एतस्त्रिगुणोद्धृतं सेना-

मुखमिति । तथा हि-सेनामुखस्य रथास्त्रय । इमास्त्रयः । अश्वास्तु नव ।
 पदातयः पञ्चदश । एतच्चतुष्टयसमुदायस्सेनामुखम् । एतस्मिन्निगुणितं च
 गुल्ममिति । गुल्मस्त्रिगुणो गणः । गणत्रिगुणा बाहिनी । बाहिनीस्त्रिगुणा
 पृतना । पृतनास्त्रिगुणा चमू । चमूस्त्रिगुणा न्वनीकिनी । अनीकिन्यनी-
 कमिनि पर्यायः । अनीकस्य सङ्ख्या क्रियते । मसाशीत्युत्तरैकशतोत्तर-
 द्विसहस्रसङ्ख्याता रथाः , एवं गजाश्च । एकषण्ण्युत्तरपञ्चशतोत्तरषट्-
 सहस्रसङ्ख्यातास्तुरगाः । पञ्चविंशदुत्तरनवशतोत्तरदशसहस्रसङ्ख्याता
 पदातयः । अनीकदशसहस्रमित्यत्र इयमेव सङ्ख्या विवक्षिता । न चा-
 नीकान्तं प्रविष्टचतुष्टयबलानां सख्या । प्रत्येकं विभज्य अत्राक्तचतुष्टयब-
 लानां (मंशुषा) तत्संख्यति मद् । अनीकमध्यपतितचतुष्टयबलमुदाय-
 सख्या कविना विवक्षिता । अनीकमिति प्रत्येकमन्वयः । तथा च अष्टा-
 दशसहस्राण्यनीकमिति विभाक्तव्येत्यर्थः । एवं शतुद्देशमहमाप्यनीकमिति
 पूर्णं द्वे शतसहस्रे अनीके इति प्रत्येकमूहः कार्यः । एतत्सर्वं मोहनास्त्रेण
 नष्टम् । तथा —

न ते ददर्शशरे राम दहन्तमरिवाहिनीम् ।

मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥

6 94 26

इति । तथा श्रीरामवाक्यमपि—

अत्रवीक्ष तदा रामः सुमीव प्रत्यनन्तरम् ।

एतदस्त्रवलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥

6 94 38

ततो लङ्कानिर्वासना राक्षसानामतिदुःसूतया, तद्विवशशेषमपि रात्रिमपि युद्धं
 न । तथा —

आनीना राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले ।

रावणः करुण स्त्रीणां शुश्राव पाग्देवितम् ॥

6 96 1

ति । तत्तत्त्वमावास्याया रावणनिर्गमनम् ।

ततः प्रजवनाशेन रथेन स महाबलः ।

द्वारेण निर्ययो तेन यत् तौ रामलक्ष्मणौ ॥ 6 96 39

त. रावणयुद्धे शक्त्याऽभिहतलक्ष्मणाय ओषधिपर्वतानयनानन्तर-नदानीं

देवे पञ्चविंशतिघटिकोने द्योत्यते । तथा श्रीरामं पति लक्ष्मणवाक्यम्—

अहं तु बधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ।

यावदस्ते न यात्यथ कृतकर्मा दिवाकर ॥ 6 102 46

नि नत्मायन्तने मातलिरधानयनम् । तथा—

भूमिस्थिनस्य रामस्य रथस्य च रक्षमः । 6 103 5

न सभ युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवा ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा इन्द्रो मातलिमब्रवीत्

शक्तिशूलधनुर्बाणसर्पायुधसमन्वितम् ॥

रथमारुह्य गच्छ त्वं राघवस्य जयाय मे ।

इत्युक्तो देवगजेन मातालं शक्रसारथिः ॥ इत्यादि

देवराजन सान्द्रष्टो रथमारुह्य मातालिः ।

अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपान् ॥ 6 103 9

अब्रवीच्च तदा राम सप्रतोदौ रथे स्थितः । इत्यादि । 6 103 10

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य रथं तमभिवाद्य च ।

आहरोह तदा रामो लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् ॥ 6 103 14

तदानीं स्वामिनोऽर्धाष्टमे त्वङ्गारकः । तथा—

कांसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदेवतम् ।

आक्रम्याङ्गारकस्तस्यौ विशाखामपि चाम्बरे ॥ 6 103 33

रावणस्य जन्मनि केतुः । मूलनक्षत्रस्य राक्षसदेवताकृत्वात् सामान्यकारुः ।

तथा—

[नैर्ऋतं नैर्ऋताना च नक्षत्रमतिपीड्यते ।

6 4

मूला मूलवता स्पृष्टा धूप्यते धूमकेतुना ॥ इति ।] 52-53

शस्त्रवर्णः सुपुरुषो मन्दरशिर्दिवाकरः ।

अदृश्यत कबन्धाङ्ग संसक्तो धूमकेतुना ॥ इति । 6-103 32

ततः प्रथमायामरुणोदयवेलाया आदित्यहृदयोपदेशः ।

तथा--

रश्मिमन्तः समुद्यन्त देवासुरनमस्कृतम् ।

पूजयन्त विवस्वन्त भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ 6 107-6

अत्र समुद्यन्तमित्यनेनारुणोदय इति सिद्धम् । तदानीं बाहुयुद्धम् । तथा-

गगन गगनाकार मागरः मागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ 6 110 23-24

स्वस्ति गोत्राद्येभ्योऽस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः ।

जयता राघवः संसृजे रावणे राक्षसेश्वर ॥ 6 110 21

एवं जपन्तो ददन्तुस्तद्युद्धं समर्पणम् । 6 110 22

देवागस्तमपि युद्धमेव । तथा--

नेत्रं रालं न ददम न मुहूर्तं न च क्षणम् ।

रामरावणयोर्युद्धं त्रिशममुपपद्यते ॥ 6-110 38

एवं युद्धे--

सन्धाय धनुषा रामः शरमाशाविषोपमम् ।

रावणस्य शिरोऽन्विन्दत् श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥

6 110 25-26

इति शिरश्छेदः ।

तच्छिरः पतितं मूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तथा ।

तस्यैव सदृशं चान्यत् रावणस्योत्थितं शिरः ॥

6 110-26-27

तस्मिन् क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ।

द्वितीय रावणशिरश्छिन्न रामेण सयकै ॥ 6 110-27-28

‘एवमेकशत छिन्न’मिति एकोत्तरशतावृत्तिच्छेदेऽपि रावणक्षये न दृष्टे 6 110-29

‘मारीचो निहतो यैस्तु’इत्यारम्य— 6 110 31

त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रत्यायिका मम ।

किं च तत्कारण येन रावण मन्दतेजस ॥ 6 110-33

‘इति चिन्तापरश्चासात्’ इति चिन्ताविष्टं श्रीरामं प्रति मातलिवाक्यम्— 6 110-34

दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोस्तथोर्जयमनवेक्ष्य रणे पराजय च ।

सुरवररथसारथिर्महात्मा रणगताराममुवाच वाक्यमाशु ॥ 6. 110 39

विमृज्य कथय त्वमस्मै पैतामहं प्रभो ।

विनाशकाल कथितो यं सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥ 6 111 2

मातलिवाक्यश्रवणानन्तरं ब्रह्मास्त्रविसर्जनम् । रावणवधश्च । तथा—

चिक्षेप परमायुतस्त शरं मर्मघातिनम् । इति । 6 111. 16

गतासुभीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः ।

पपात स्यन्दनात् भूमौ बभूवो बभ्रहतो यथा ॥ इति । 6. 111 22

रावणयुद्धं त्वेकदिनम् । तथा—

देवदानवयक्षाणां पिशाचांरगरक्षसाम् ।

पश्यता तन्महद्युद्धं सर्वराक्षसवर्तते ॥ इति । 6 111 37

सर्वरात्रमित्यस्य दिवारात्रमपि नैरन्तर्येण ज्ञातव्यमित्यर्थः । ततो विभीषण-

विलापः ।

आतरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम् ।

शोकेवेगपरीतात्मा विललाप विभीषण ॥ इति । 6. 112 1

ततो मन्दोदरीप्रलापः ।

पतिं मन्दोदरी तत्त कृपणा पर्यदेवयत् ।

6. 114-2

ततो रावणसंस्कारः ।

ददौ च पावकं तस्य विधियुक्त विभीषणः ।

स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान् दर्भावमिश्रितान् ॥ 6 114 112

उदकेन च सम्मिश्रान् ददौ म विधिपूर्वकम् । इत्यादि ।

6 114 113

इत्यर्घ्यतत्सर्वं प्रथमायाम् ।

एकाहाच्छुद्धयेन विप्रो योऽग्निवेदसमान्वितः ।

अथहात् कवलवंदस्तु विहानो दशभिर्दैनैः ॥

द्वितीयाया विभीषणपट्टाभिषेकः ।

घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिच्छद्विभीषणम् ।

लङ्काया रक्षमा मध्ये राजानं रामशामनात् ॥ 6 115 14-15

तृतीयाया सीताशोधनं ब्रह्मस्तुतिश्च ।

भवात्तारायणा देव श्रीमान् चक्रायुध प्रभु ।

एकशृङ्गो वराहस्तु

॥ इत्यादि ।

6 120 13-14

पिश्रा समागमः ।

लक्ष्मणेन मह आत्मा ददर्श पितरं विभु । इत्यादि ।

6 122 10

चतुर्थ्या प्रातः ।

ता रात्रिमुषितं रामं मुखे स्थितमस्मिन्दमम् ।

6 124

अत्रेतीत् प्राञ्जलिराक्यं त्रयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥

1

स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।

चन्दनानि च दिव्यानि मालयानि विविधानि च ॥

2

अलङ्कारविदश्चैता नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ।

उपस्थितास्त्वा विधिवत् स्नापयिष्यति राघव ।

3

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥

4

हरीन् सुग्रीवमुन्यास्त्व स्त्रानेनाभिनिमन्त्रय । इत्यादि तत सेना-
बहुमानं च । तथा— 6.124 5

एवमुक्तस्तु रामेण बानरास्तान् निर्माणम् ।

स्वार्थसविभागेन सर्वानेवान्वपूजयत् ॥ 6.125.10

ततः पुष्पकारोहणम् ।

आरुरोह ततो रामस्तं विमानमनुत्तमम् ।

अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमाना यशस्विनीम् ॥ 6.125 11-12

तत सकलवानरराक्षसारोहणम् ।

ततस्तपुष्पकं दिव्यं सुग्रीव सह सेनया ।

अध्वारोहत्तदा शीघ्रं सामात्य सविर्माणम् ॥ 6.125 24-25

तत पुष्पकगमनम्—

* अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ।

हंसयुक्त महानादमुत्पथान विहायमम् ॥ इति ।

तत किष्किन्धापुरप्राप्तिः ।

एषः सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना । इति । 6.126 17

किष्किन्धायां चतुर्थी । पञ्चम्यां प्रातः सर्ववानरयोषिता विमानारोहणम् ।

* तेष्वारूढेषु सर्वेषु कैवेरं परमान्वनम् । 6.125 25

राघवेणाप्यनुज्ञातमुत्पथात् विहायमम् ।

ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ 6.125 26

अनन्तरसर्गो तु—

* अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ।

उत्पथात् महामेषः श्वसनेनोद्धतो यथा ॥ 6.126 1

इति प्रथमश्लोकः पठ्यतः ।

तथा—

6 126

तारया चाम्यनुज्ञाताः सर्वानरबोषितः ।

नेपथ्यं विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ 31

अधरोहन् विमानं तत् सीतादर्शनकांक्षया । 32

ततो भरद्वाजाश्रमप्राप्ति ।

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां रघुनन्दनः ।

भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे प्रयतो मुनिम् ॥ 6 127 ।

इति पञ्चम्या चतुर्दश वर्षाणि पूर्णानि । अयोध्यातो निर्गमनमपि पञ्चम्यामेव हि । तदानीमेव—

चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम । 2 112

न दक्ष्यामि यदि त्वा तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ इति । 25-26

पूर्वं भरतोक्तवाक्यस्य, 'तथेति च प्रतिज्ञाय त परिष्वज्य सादरम् ।' इति 2 112 26

प्रत्युक्तवाक्यस्य परिपालनार्थं स्वदर्शनतुल्यं स्ववृत्तान्तनिवेदनामिति हनुमन्मु-

नेरितं कारितम् । तथा हनुमन्त प्रति—

6 128

भरतस्तु त्वया वाच्यं हनुमन् वचनान्मम । इति । 5

तथा हनुमता विनिवेदितम् । भरतं प्रति—

उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान् मारुतात्मज । 34

वमन्त दण्डकारण्ये य त्वं चोरजटाधरम् ॥

अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वा कुशलमब्रवीत् । 35

इति श्रुत्वा महाराजो बहुमानमथाकरोत् ॥ 7 129

शतं सहस्रं धेनूनां ग्रामाणां च परं शतम् ।

सकुण्डलाः शुभाचारा वराः कन्यास्तु षोडश ॥ 43

इति । श्रीरामस्य पञ्चम्या भरद्वाजाश्रमवासः । तथा—

अर्धं प्रतिगृह्णाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ।

तस्य तच्छिरसा बाधग्रं प्रतिगृह्ण नृपात्मज ॥

6 127 17

इति । किं च गुहं प्रत्यपि —

षष्ठ्यां भरतः समागतः । तथा भरतः प्राति हनुमद्वाक्यम् —

अविष्टं पुण्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि । इति । 6 129 53

पञ्चमीमद्य रजनोमुषित्वा वचनान्मुने ।

6 128 22

इति । तस्मात् षष्ठ्यामेव नन्दिग्रामप्रवेशः ।

ततो विमानाप्रगतं भरतो आतरं तथा ।

बबन्दे प्रयतो रामं पेरुष्यमिव भास्करम् ॥ 6-130 36-37

इति । नन्दिग्रामं प्राप्य विमानविसर्जनम् —

बह वैश्रवण देवमनुजानामि गम्यताम् ।

6-130 60

इति । ततो जटापरिहारः ।

ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः इमश्चवर्षकाः ।

सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघव पयुपासत ॥

6 131 13

ततः सर्वालङ्कारः ।

प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ।

लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥

6 131 16

इत्यादि । ततः सर्वनगरालङ्कारः ।

शोभयन्तु च वेदमानि सूर्यस्योदयनं प्रति ।

स्रग्दाममुक्तापुष्पैश्च सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः ॥

6 130 8

इति । ततः सायन्तने अयोध्याप्रवेशः —

प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् । इति । 6 131 27

एवं वानराश्च ।

नव नागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः ।

6 131 32

इति प्रथा निरुक्तम् । ततः—

पितुर्भवनमामाद्य प्रविश्य च महात्मानः ।

कौमल्या च सुमित्रा च कैकेयी चाभ्यवादयत् ॥ 6 । 31 । 44

इति रात्रौ गृहप्रवेश । तथा सुग्रीवप्रेषकौ यज्ञिवेदत वेलाया—

ततस्तैलप्रदीपाश्च पर्यङ्कास्तरणानि च ।

गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नं प्रचोदिताः ॥ 6 । 31 । 47

इत्यत्र दीपशब्दश्रवणात् रात्रिरिति सिद्धम् । तदानीं सुग्रीवं प्रति भरत-
वाक्यम्—

अभिषेकाय रागस्य दनानाज्ञापय प्रभो । 6 । 31 । 48

इति श्रुत्वा सुग्रीवाऽपि—

मौवर्णान् वानरान्द्राणां चतुर्णां चतुरां घटान् ।

ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वस्वविभूषितान् ॥ 6 । 31 । 49

इति । सप्तम्यामभिषेकः । षष्ठ्या रात्रौ—

यथा प्रत्यृषममये चतुर्णां मातराम्भसाम् ।

पूर्णेघटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ 6 । 31 । 50

तथा तैरप्यानीतम् । सर्वनदीजलमप्यानीतम् ।

नदीक्षतानां पञ्चानां जलं कुम्भैरुपाहरन् । 6 । 31 । 53

इत्येव सर्वजलान्यानीतानि ।

ततस्तद्वानरैश्चैष्टरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् । इति । 6 । 31 । 57

ततः सप्तम्यामुदयानन्तरं पुष्यनक्षत्रे गुरुवासरे अभिजिद्वेलाया श्रीरामपट्टा-
भिषेकः ।

ततस्तस्य प्रयतो बृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ।

राम रत्नमयं पीठं सहसीतं न्यवेशयत् ॥ इति । 6 । 31 । 59

ततः — अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना ।

सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ 6 । 31 । 61

तदानीम्-

6 131

छत्रं तु तस्य जग्राह शत्रुघ्न पाण्डुर शुभम् ।

श्वनं च वाल्म्यजन सुग्रीवो वानरेश्वर ॥

68

अपर चन्द्रमङ्काश राक्षसेन्द्रो विमोषण ।

69

किं च—

प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणा ।

71

अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमत ॥

भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ।

72

गन्धत्रिनि च पुष्पाणि बभूवु राघवोत्सवे ॥

73

इति श्रीवेङ्कटार्यकृतौ श्रीरामायणसारसंग्रहे

अर्धदिनोत्तरद्वाविंशद्दिनसमितो

युद्धकाण्डः समाप्तः ।

मैथिलीसमेतश्रीराघवाय नमः ।